

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР
БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҶАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ХУДАЙКУЛОВА ШАХНОЗА СУВАНОВНА

**ЎЗБЕК ТИЛИ АКСИОЛОГИК ЛЕКСИКАСИНинг
СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

Content of dissertation abstract of the doctor of philosophy (PhD) on Philological Sciences

Оглавление авторефера диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам

Худайкулова Шахноза Сувановна

Ўзбек тили аксиологик лексикасининг семантик-стилистик хусусиятлари	3
---	---

Xudaykulova Shaxnoza Suvanova

Semantic and stylistic characteristics of the axiological vocabulary of the Uzbek language	23
--	----

Худайкулова Шахноза Сувановна

Семантико-стилистические особенности аксиологической лексики узбекского языка.....	41
--	----

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of pulished works	
Список опубликованных работ.	46

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР
БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҶАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ХУДАЙКУЛОВА ШАХНОЗА СУВАНОВНА

**ЎЗБЕК ТИЛИ АКСИОЛОГИК ЛЕКСИКАСИНинг
СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси манзууси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси хузуридаги Олӣ аттестация комиссиясида B2020.2.PhD/Fil1265 ракам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.tsuull.uz) ва «ZiyoNet» Ахборот-тадлим порталаida (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Дадабоев Ҳамидулла Арипович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Собиров Абдулхай Шукурович
филология фанлари доктори, профессор
Баҳронова Дилрабо Келдиёровна
филология фанлари доктори (DSc), доцент

Етакчи ташкилот:

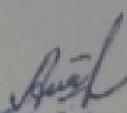
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Диссертация химояси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети хузуридаги DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 ракамли Илмий кенгашининг 2022 йил “12” 14 соат 16:00 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100100, Тошкент, Яққасарой тумани, Юсуф Хос Хожиб кўчаси, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.tsuull.uz); e-mail: monitoring@www.tsuull.uz)

Диссертация билан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин 12 Уракам билан рўйхатта олинган). (Манзил: 100100, Тошкент, Яққасарой тумани, Юсуф Хос Хожиб кўчаси, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.tsuull.uz).

Диссертация автореферати 2022 йил “27” 10 куни таркатилди.

(2022 йил “27” 10 даги 1. ракамли реєстр баённомаси).

 И.И.Ализова

Илмий даражада берувчи илмий кенгаш раиси, филология фанлари доктори, профессор

 К.У.Шарзаев

Илмий даражада берувчи илмий кенгаш илмий комиссия, филология фанлари доктори, доцент

 Н.М.Махудов

Илмий даражада берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар роҳи филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигига тил инсон ва унинг тафаккури, дунёқараши билан узвий алоқада ўрганилаётгани боис дунё илмий ҳамжамиятида аксиологик категория сифатида тан олинган қадрият тушунчаси муайян шахс ва жамиятнинг ҳаётий фаолияти, дунёқараши, хулқ-атвори ва маданий стереотиплари асосини ташкил этади. Қадриятлар, муқаддас тушунчалар инсоннинг руҳий ва моддий дунёси, миллий-маданий дунёқарашининг ўзига хос жиҳатларини акс эттиради. Табиийки, қадриятлар тил орқали ифодаланади ва барқарорлик касб этади. Жамиятнинг маънавий ва руҳий соғломлиги азалий қадриятларга бўлган муносабатда ҳам ўз ифодасини топади. Шу боис бугунги кунда аксиологик тилшунослик – тилдаги қадриятларни ўрганувчи соҳа долзарблиқ касб этмоқда.

Дунё тилшунослигига қадриятлар табиати, уларнинг борлиқ ва жамиятдаги структурал яхлитлиги, турли қадриятларнинг ижтимоий ва маданий омиллар ҳамда шахс феномени билан ўзаро боғлиқлигини ўрганувчи аксиологик йўналиш муҳим ўрин тутади. Аксиология фалсафанинг алоҳида бўлими сифатида борлиқ тушунчаси икки элемент – воқелик ва қадриятга ажаралади. Аксиологиянинг вазифаси ақлнинг борлиқ структурасидаги имкониятини кўрсатишдан иборат. Аксиологик тилшунослик ҳам антропоцентрик характерга эгалиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, атроф борлиқдаги нарса-буюм, воқеа-ҳодисалар ёлғиз инсон онгидагина қадрият сифатида муҳим аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан, антропоцентрик ёндашув доирасида ўзбек тили фразеологик бирликларидаги аксиологик баҳонинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаш, унинг дунёқарашиб, зеҳният билан боғлиқ жиҳатларини аниқлаш, аксиологик фарзеологизмларни мавзу жиҳатдан таснифлаш, таҳлил қилиш, муҳим жиҳатларини белгилаш, ўзбек тили поэтикасининг ўзига хос лингвоаксиологик хусусиятларини маҳсус лингвистик бирликлар таҳлили асосида очиб бериш, қадриятларнинг тизимли тавсиф ва таҳлил қилиш мазкур ишнинг долзарблигини белгилайди.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда амалга оширилаётган ислоҳотлар ҳозирги тилшуносликда тил ва маданиятлараро муносабатларнинг жадал ривожланишида муҳим аҳамият касб этмоқда. “Илмий тадқиқот ва инновация фаолиятини рағбатлантириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш, олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот институтлари хузурида ихтисослаштирилган илмий-экспериментал лабораториялар, юқори технология марказлари ва технопаркларини ташкил этиш”¹ масалаларининг устувор йўналиш сифатида белгилаб қўйилиши тилшунослик соҳасида илмий изланишлар кўлами ҳамда кўрсаткичларини янада қўтаришга кенг имкониятлар яратди. Давлат тилини ўрганишга эътибор давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эътироф этилиши тилшунослик соҳасида кенг кўламли ва янгича ёндашув асосидаги тадқиқотлар олиб боришни тақозо қилмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ти ПФ-4947-сонли Фармони. Халқ сўзи. – Т., 2017 йил, 8 февраль. – №28. – (6722).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорлари ва “Инсон қадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили”да амалга оширишга оид давлат дастури ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-хуқуқий хужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қиласи.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, хуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. XX аср жаҳон тилшунослиги тамоман янгича эврилишларга қадам қўйган давр ҳисобланади. Зоро, тилни уни яратувчи ва қабул қилувчи шахсга боғлаган ҳолда тадқиқ этиш учинчи парадигма – антропоцентрик тилшуносликнинг обьекти тарзида эътироф этилди. Шу кунгача анъанавий ва систем-структур тилшунослик нуқтаи назардан олиб борилган изланишларнинг асоси назарий характерга эга бўлиб қолаётганлиги тилшунослар учун янгилик эмас. Тилнинг жонли мулоқот муҳитини воқелантириши ва мураккаб физиологик интеллектуал-руҳий жараёнларни бошқариши тадқиқи тилга янада мукаммал ёндашувни талаб қилмоқда. Аксиологик лексикага тилшуносликнинг обьекти сифатида ёндашиш XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. Жумладан, А.Ивин, Н.Арутюнова, Л.Байрамова, Г.Багаутдинова, Г.Гибатова, Р.Юнусова, И.Санаева, Д.Абдуллина, Е.Кузнецова, В.Мельничук² каби олимларнинг ишлари аксиолингвистика доирасида

² Ивин А. А. Современная аксиология: некоторые актуальные проблемы // Философский журнал, 2010. – №1(4). – С. 66-78; Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.; Байрамова Л.К. Аксиологический вектор фразеологизмов. Русская сопоставительная филология. –Казань, Казан. гос. ун-т, 2009. – С. 27-30; Он же. Родина и смерть в аксиологической парадигме // Филологические науки. – №3. 2009. – С. 103-110; Он же. Аксиологический фразеологический словарь русского языка. Словарь ценностей и антиценостей. – Казань: Центр инновационных технологий, 2011. – 372 с.; Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты. Автореф.дисс... док. филол. наук. – Казань, 2007. – 46 с.; Байрамова Л.К., Багаутдинова Г.А. Аксиологическая фразеология о счастье. Ученые записки Казанского государственного университета. Том 148, кн. 2. Гуманитарные науки, 2006. – С. 53-67; Гибатова Г.Ф. Аксиология в языке // Вестник ОГУ 2011. – №2. – (121)/февраль. – С.127-132; Юнусова Р.Ж. Аксиология фразеологизмов со

бажарилган муҳим изланишлардир. Ўзбек тилшунослигига Ф.Қамбаров, З.Пардаев, С.Боймирзаева, М.Рахматова, Р.Маджидова, Ф.Усманов, Д.Бахранова ва Г.Комилова³ларнинг тадқиқотларида аксиология масалалари, аксиологик модаллик ва баҳо, мақолларнинг аксиолингвистик таҳлиллари кун тартибидан ўрин олган.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек тили мақолларининг лисоний мавқеи, семантиклий услубий қўлланиши, лингвокультурологик хусусиятлари, антропоцентрик мақолларнинг аксиологик тадқиқи (ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида) чоғиштирма аспектда таҳлил қилинган, ўзбек мақоллари аксиолингвистик нуқтаи назардан маҳсус ўрганилганлигига қарамай, ўзбек тили фразеологик бирликларидағи аксиологик баҳонинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаш, аксиологик фарзеологизмларни мавзу жиҳатдан таснифлаш, ўзбек тили поэтикасининг лингвоаксиологик хусусиятларини ёритиш тадқиқотлар режасидан ўрин олмаган эди.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Тилнинг ижтимоий, тарихий ва замонавий тараққиёти” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тилидаги фразеологизмлар ҳамда бадиий матнлар асосида аксиологик лексиканинг семантик-стилистик хусусиятларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

аксиолингвистиканинг тилшунослиқдаги янги йўналишлар билан боғлиқлигини қўрсатиш;

ҳозирги тилшунослиқдаги аксиолингвистик ёндашувларни таҳлил қилиш;

аксиология ва аксиологик баҳо тушунчаларини тавсифлаш, аксиологик лексиканинг семантик-стилистик хусусиятлари ҳамда лисоний аҳамиятини белгилаш;

ўзбек тили аксиологик лексикасининг фразеологизмларда қўлланишини аниқлаш;

значением 'гостеприимство / кунакчылык' в русском и татарском языках. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Казань, 2009. – 23 с.; Санаева И.В. Аксиологический аспект языковой картины мира в романе Л.Н.Толстого «Война и мир» (дихотомия «добро – зло»). Автореф.дисс...канд. филол. наук. – Калининград, 2007. – 23 с.; Абдуллина Д.А. Художественная аксиология в автобиографической трилогии Л.Н.Толстого. Дисс. ...канд. филол. наук. – Магнитогорск, 2005. – 208 с.; Кузнецова Е. Художественная аксиология в романе Ф.М.Достоевского «Идиот». Автореф.дисс... канд. филол. наук. – Магнитогорск, 2009. – 24 с.; Мельничук В.А. Аксиологическая динамика русской лексики (конец XVIII - начало XXI в.). Дисс. канд. филол. наук. СПб, 2017. – 216 с.

³ Қамбаров Ф.С. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахсларо муносабат асосида). Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2008. – 26 б.; Пардаев З. Баҳо категорияси ва унинг фанлараро муносабати. Р.Қўнғуровнинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Самарқанд, 2008. – Б.77-84; Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фан. док.... дисс. автореф. – Т., 2010. – 49 б.; Рахматова М. Инглиз, ўзбек ва тожик миллый маданиятида «ѓузаллик» концепциининг лисоний хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. – Бухоро, 2019. –189 б.; Маджидова Р.У. Антропоцентрик мақолларнинг аксиологик тадқиқи (ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида). Филол. фан. док.(DSc)... дисс. автореф. – Фарғона, 2020. – 76 б.; Усманов Ф. Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи. Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)... дисс. автореф. – Т., 2020. – 57 б.; Бахранова Д.К. Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категорияланиши. Филол. фан. док.(DSc)... дисс. – Т., 2022. – 243 б.; Комилова Г.Р. Ўзбек тилидаги мақолларнинг аксиолингвистик таҳлили. Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) дисс. – Т., 2022. –167 б.

аксиологик лексика фразеологизмларнинг асосий манбаси эканлигини исботлаш;

аксиологик фразеологизмларни мавзу жиҳатдан таснифлаш;

ўзбек тили фразеологизмларида фаол ифодасини топган *баҳт-баҳтсизлик* аксиологемасини маъновий таҳлил қилиш, муҳим хусусиятларини белгилаш;

ўзбек шеърияти намуналари мисолида бадиий матннинг аксиолингвистик хусусиятларини ёритиш;

бадиий метафоралар, уларнинг ўзига хосликлари, аксиологик баҳони ифодалашда ижодкорнинг индивидуал тафаккур тарзи, шунингдек, ташқи омиллар (мағкура, фалсафа, муҳит ва х.к.) таъсирини кўрсатиш:

Абдулҳамид Чўлпон шеъриятидаги доминанта эрк-эрксизлик аксиологемасини таҳлил қилиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида лингвистик тадқиқотлардаги аксиологик ёндашувлар, аксиолингвистиканинг ҳозирги тилшунослик йўналишлари билан боғлиқлиги ҳақидаги назарий маълумотлар, ўзбек тили аксиологик лексикаси ўз ифодасини топган фраземалар, ўзбек шеърий матнлари намуналари, Чўлпон ижодидан эрк-эрксизлик аксиологемаси қўлланилган шеърлар танлаб олинган.

Тадқиқотнинг предметини аксиологик баҳонинг лингвистик жиҳатдан тавсифи, ўзбек тили аксиологик лексикаси акс этган фразеологик бирликларнинг лексик-семантик хусусиятлари, шеърий матн намуналарида аксиологик лексиканинг поэтик талқини ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тавсифлаш, таснифлаш, когнитив таҳлил, аксиолингвистик таҳлил, тизимли таҳлил, контекстуал таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек тили аксиологик лексикасини ифодаловчи фразеологизмларнинг ментал, маданий ўзига хос жиҳатлари очиб берилиб, аксиологик фразеологияни илмий асослаш жараёнида қадрият ва аксилқадрият мақомидаги аксиологик жуфтликларнинг семантик-стилистик имконияти аниқланган;

ўзбек тили поэтик аксиологияси асосида бадиий матннинг баҳоловчи хусусияти очиб берилиб, қадриятлар ва уларнинг бадиий матнда ижодкорнинг дунёқараши ва аксиологик баҳони акс эттириши далилланган;

Абдулҳамид Чўлпон шеъриятида эрк-эрксизлик концептлари аксиологик доминанта эканлиги аниқланиб, уларнинг етакчи мавқеи очиб берилган;

аксиолингвистиканинг ҳозирги тилшунослик йўналишлари билан боғлиқлиги аниқланиб, аксиология ва аксиологик баҳо тушунчаларининг ўзбек тилига хос лексик-семантик хусусиятлари, матннинг стилистик-аксиологик табиати очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

аксиолингвистика бўйича мавжуд назарий қарашларнинг батафсил таҳлили асосида чиқарилган хулосалар аксиологик лексиканинг ўрнини очиб беришга хизмат қилиши илмий-назарий жиҳатдан асосланган;

аксиологик лексикани ифодаловчи фразеологик бирликлар тизимлаштирилган ва таҳлил қилинган;

ўзбек тили аксиологик лексикасининг бадиий талқини муаммоси очиб берилган;

аксиологик лексикани ташкил этган аксиолоғемалар муайян архисемалар даражасида ўрганилиши ёки концептуал тадқиқни талаб қилувчи тил ҳодисалари хисобланishi, ҳар қандай аксиологик жуфтлик ўз атрофида бир қанча аксиологик лексикани жамловчи семантик майдон ҳосил қилиши исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ ёритилиши, назарий маълумотларни беришда аниқ илмий манбаларга таянганданлиги, методик жиҳатдан мукаммаллиги, ишда қўлланилган ёндашув ва усулларнинг фактик материалларга асосланганлиги, Республика ва халқаро миқёсдаги илмий нашрларда чоп этилган мақолаларда келтирилган назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти таҳлил ва кузатишлардан чиқарилган назарий хулосалар ўзбек тили аксиологик лексикаси акс этган фразеологик бирликларни аксиологик баҳолаш ва таснифлаш имконини бериши, аксиологик қадриятларнинг поэтик талқини маҳсус ўрганилганлиги ҳамда муҳим илмий хулосалар чиқарилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти олинган хулосаларидан ҳозирги тилшунослик, тилшуносликка кириш, замонавий ўзбек тилшунослиги, умумий

тилшунослик, лингвомаданиятшунослик, стилистика, нутқ маданияти, матн лингвистикаси, таржима назарияси ва амалиёти бўйича дарслерни, ўқув ва ўқув-услубий қўлланмалар яратиш, магистрлик, докторлик диссертацияларини тайёрлаш, маҳсус курсларни ўқишида фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек тили аксиологик лексикасининг семантик-стилистик хусусиятлари тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

олам миллий манзараси хусусиятларини ифодаловчи бадиий матн аксиологиясининг ўзига хослиги, лисоний хусусиятлари, қадриятларнинг тилдаги одатий воқеъланиши, ҳозирги тилшуносликда аксиолингвистик таҳлилнинг мақсади ҳамда турли ижтимоий гуруҳ ва идиолектларнинг аксиосоҳасини қайта тиклаши каби тавсифлари ва илмий хулосаларидан Ерасмус+дастурининг ИСМ, КА-107 – “2020-1-ES01-KA107-080851” Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ва Риоха университети ўртасидаги халқаро кредит сафарбарлиги халқаро лойиҳаси доирасида белгиланган вазифаларни бажаришда фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 7 июндангаги 01-2006-сон маълумотномаси). Натижада ўзбек тилидаги илмий ҳамда бадиий материаллар мисолида аксиологик қатламни акс эттирувчи воситаларнинг концептуал-мазмуний хусусиятларини очиб берувчи белгилар, қадрият ва аксиолоғик мақомидаги аксиологик жуфтликлар мазкур дастур мазмунини бойитган;

кўп асрлик ўзбек тилининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларида муҳим омил хисобланган қадимги ёзма бадиий матнлардаги аксиологик концептларнинг поэтик талқини борасидаги кузатиш ва таҳлиллар, миллат онгидаги

аждодлардан авлодларга кўчувчи азалий қадриятларга давр, дин, фалсафа, мафкура, сиёсат ўз таъсирини қўрсатиши, аксиологик баҳонинг лисоний бирликларда воқеланиши, шунингдек, ривожланиш шарт-шароитлари хусусидаги илмий-назарий хуносалардан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган ПЗ-20170927147 ракамли “Қадимги даврлардан XIII асргача бўлган туркий ёзма манбалар тадқиқи” (2018-2020 йй.) мавзусидаги амалий лойиҳанинг назарий қисмида фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 9 июндаги 04/1-2019-сон маълумотномаси). Натижада аксиологик лексика таҳлилида халқ тили ва бадиий тил муҳим манба бўлиб хизмат қилиши, хусусан, халқнинг асрлар бўйи шаклланиб келган тафаккур тарзи, ментал хусусиятлари ва олам манзарасини ўзига хос тарзда акс этиши бўйича хуносалар чиқаришга асос бўлган;

ўзбек тили поэтик аксиологияси асосида бадиий матнинг баҳоловчи хусусияти очиб берилиб, қадриятлар ва уларнинг бадиий матнда ижодкорнинг дунёқараши ва аксиологик баҳони акс эттириши далилланганлиги, қадриятлар, муқаддас тушунчалар инсоннинг руҳий ва моддий дунёси, миллий-маданий дунёқарашининг ўзига хослигига оид илмий маълумотлардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси “O‘zbekiston” телерадиоканали ДУК “Маданий маърифий ва бадиий эшиттиришлар” муҳарририяти томонидан тайёрланган “Адабий жараён”, “Таълим ва тараққиёт” радиоэшиттиришлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (ЎзМТРК “O‘zbekiston teleradiokanali” ДУКнинг 2022 йил 28 февралдаги 04-36-475-сон маълумотномаси). Натижада тадқиқотга оид масалаларни радио орқали эфирга узатиш давомида диссертация радио ижодкорларига яқиндан илмий манба сифатида ёрдам берган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 5 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 14 та илмий иш чоп эттирилган. Шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, жумладан, 4 таси республика ва 3 таси хорижий журналларда эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Тадқиқот кириш, уч боб, хуроса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, ҳажми 150 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, обьект ва предметлари тавсифланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган,

тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг “Ҳозирги лингвистик тадқиқотларда аксиология” номли биринчи боби учта фаслдан иборат. “Аксиология – қадриятлар фалсафаси” деб аталган биринчи фаслида қадриятнинг тилдаги ўрни, аксиология тилшуносликнинг тадқиқот обьектига айланиши тарихи, бошқа ёндош фан соҳалари билан алоқадор ва фарқли жиҳатлари, бу борадаги илмий-назарий қарашлар ва аксиолингвистиканинг истиқболи ҳақида фикр юритилади. Қадриятлар, муқаддас тушунчалар инсоннинг руҳий ва моддий дунёси, миллий-маданий дунёқарашининг ўзига хос жиҳатларини акс эттиради. Табиийки, қадриятлар тил орқали ифодаланади ва барқарорлик касб этади. Жамиятнинг маънавий ва руҳий соғломлиги азалий қадриятларга бўлган муносабатида ҳам ўз ифодасини топади. Шу маънода аксиологик лингвистика муайян тилдаги қадриятлар ҳақидаги фандир. “Лингвистикада афзал деб билинган қадриятлар таҳлили миллий лисоний онг, тил, шахс моделининг қурилишини тадқиқ этиш учун кенг имкониятлар очади”, дея таъкидлайди тилшунос Г.Ф.Гибатова⁴. Қадриятларнинг лисоний таҳлили миллат зеҳниятига хос бўлган афзал деб билувчи концептларнинг баҳоловчи талқинларининг ўзига хосликларни юзага чиқариш, инсонлараро муносабатлар ва шахс учун муҳим саналувчи фазилатларни аниқлаш, диний, фалсафий, маданий, руҳий, ижтимоий-сиёсий, мағкуравий жабҳалар билан боғлиқ жиҳатларни белгилаш каби самарали натижаларга олиб келади.

Қадриятнинг билвосита ифодаловчиси саналмиш тилдаги ўрни масаласи ҳозирги тилшуносликнинг тадқиқот обьектига айлана бошлади. Зеро, “...дунёни ҳар қандай билиш аксиологиядан, яъни билинган нарсани бирон-бир тарзда баҳолашдан холи бўлиши мумкин эмас. Зотан, бугун инсон онгининг аксиологик хусусиятлари ҳақидаги қоида кенг эътироф этилган”⁵.

Аксиолингвистик таҳлилнинг мақсади ҳамда мавзузи оламнинг миллий-лисоний манзараси, турли ижтимоий гуруҳ ва идиолектларнинг аксиосоҳасини қайта тиклашга асосланган⁶. Демак, ҳар қандай турдаги: бадиий, бадиий бўлмаган, диний, гендер, ёшга хос қадриятлар, муайян соҳа мутахассислари учун ҳамда алоҳида шахслар – ёзувчилар, шоирлар қимматли деб топган тушунчалар аксиолингвистик таҳлиллар учун мавзу бўла олади.

Бунга қўшимча қилиб, аксиологик изланишлар мақсади тил бирлиги, ибора қатидаги қадриятларни юзага чиқариш, деб белгилаш мумкин. Қадриятларнинг лингвистик таҳлили асосида фалсафий тасниф ётгани ҳолда, тилда уларни аниқ ажратиб олиш муайян қийинчиликлар туғдиради. Маълумки, қадрият ва баҳо тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Инсон баҳо воситасида нимани қадрият ва аксилқадрият эканлигини фарқлайди. Лекин баҳолаш хусусиятига эга бўлган сўзларни, хусусан, бўёқдор лексиканинг барчасини қадриятга тенглаштириб бўлмайди. Бўёқдор лексика сўзга ҳиссий баҳо қўшади ва кучайтиради.

⁴ Гибатова Г.Ф. Аксиология в языке // Вестник ОГУ 2011. №2 (121)/февраль. – С.127-132.

⁵ Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли луғати. – Т.: Маънавият, 2013. – Б.12.

⁶ Павлов С. Лингвоаксиологическая модель человека: Научно-методический аспект // Вестник Мининского университета. – Минск., 2013. – № 2. – С. 56-58.

Аксиологик маъно услубий бўёқсиз сўзнинг ўзида, тубида ҳам мавжуд бўлиши мумкин.

Бобнинг иккинчи фасли “*Аксиология ва замонавий лингвистик тадқиқотлар*” деб номланган. Ўзбек тилшунослигида лингвистик аксиологияйни чоғда шаклланиш босқичида, бу борада қатор изланишлар амалга оширилди, асосий йўналишлари белгилаб олинди. Ватанимизда яратилган ишлар жаҳон, хусусан, рус тилшунослигидаги назарий қарашлардан ўрнак олмоқда. Рус тилшуносарнинг аксиологик тилшуносликнинг назарий-методологик асосларини яратиш борасидаги уринишлари ўз самарасини берди. Аксиологик лингвистика тилшунослик доирасида қўлланиладиган тадқиқий ёндашувдир. Бугунги кунда аксиологик салоҳиятга эга бўлган бир нечта фанлар мавжуд – этнолингвистика, лингвокультурология, ижтимоий дискурс таҳлили, сиёсий лингвистика, лингвокриминалистика, теолингвистика ва ҳ.к.⁷

Аксиолингвистик тадқиқотнинг вазифаси муайян тил вакили нутқига хос ибора, когнитив механизм, мулоқот стратегиясини ўрганиш асосида қайси қадриятлар тил ташувчисига мансуб гурухники эканлигини аниқлашдан иборат.

Шу ўринда аксиолингвистик таҳлил усули масаласига тўхталиб ўтиш лозим. Маълумки, семантик таҳлил матнни автоматик тушуниш алгоритми жараёнининг кетма-кетлигидаги босқичдир, унинг мақсади семантик муносабатларни аниқлаш, матн хусусида семантик тасаввур яратишдан иборат. Айни пайтда, қадриятлар ўз табиатига кўрга когнитив таҳлилга мойилдир, бинобарин, когнитив таҳлил нафақат атрофлича лисоний таҳлилни, балки нутқ ва тил орқали қабул қилиш, англаш жараёнларини тадқиқ этишни назарда тутади, бу эса хотира, тасаввур, ҳиссий билиш, таассурот каби руҳий жараёнлар борасидаги билимларни тақозо қиласди. “Умуман, когнитив- йўналтирилган семантика назариялари тилни тушуниш ва қўллаш масалалари билан шуғулланади. Алоҳида олганда, улар муайян чегаралар доирасида самаралидир, улар чиндан ҳам “идрокимизда рўй бераётган”ларни, яъни психологик жиҳатдан текшириш мумкин бўлганини тасвирлаши лозим⁸. Қадриятларнинг баҳоловчилик хусусияти семантик-когнитив ёндашувни тақозо этади.

Бобнинг учинчи фасли “*Аксиологик баҳо – субъектив муносабат шакли сифатида*” деб номланади. Маълумки, прагматиканинг марказий тушунчаларидан бири баҳо саналади. Баҳо фалсафий-мантиқий категория ҳисобланиб, унинг назарий асосланиши формал аксиологияда ўз аксини топган⁹. Бу масала тилнинг семантик йўналиши билан алоқадор бўлиб, унда кўпроқ тил ёки нутқ бирликларининг мазмун жиҳатига эътибор қаратилади ва фалсафий қарашлар асосида тадқиқ этилади. Демак, баҳо объектнинг аҳамиятли томони, қийматини белгиловчи фаолият жараёнидир. Ушбу фаолият субъект томонидан бажарилиб, унинг асосида маълум бир намуна ётади ҳамда объектга шу намуна асосида ижобий ёки салбий сифат – баҳо берилади. Шу сабабдан ҳам

⁷ Павлов С.Г. Лингвоаксиологическая модель человека: Научно-методический аспект // Вестник Минского университета. – Минск, 2013. – № 2. – С. 18.

⁸ Ченки О. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях // Вопросы языкоznания. – М., 1996. – № 2. – С. 69.

⁹ Қамбаров Ф. С. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахслараро муносабат асосида). Филол. фан. номз.дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 9.

“сўзловчининг объектив борлиқса ва ўз нутқига ижобий ёки салбий муносабатининг ифодаланиши – субъектив баҳо ҳисобланади”¹⁰.

Аксиологик баҳо бу жамиятдаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, майший-кундалик турмушдаги воқеа-ҳодисаларга нисбатан субъектив баҳо категорияси бўлиб, у тилда ҳар қандай сўз, сўз биримаси ёки матн кўринишида ҳам гавдаланиши мумкин. Аксиологик фаолият негизида турган баҳо категориясига оид муаммолар тилшунос, файласуф ва мантиқшунослар томонидан кенг муҳокама қилиниб келинаётган бўлса-да, мунозарали фикрлар, тўлиқ ечилмай турган масалалар ҳам талайгина¹¹. Аксиологик баҳо тушунчасига С.Боймирзаеванинг “Матн модаллиги” монографиясида баҳо – сўзловчи ёки нутқ субъектининг борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга муносабати. Баъзан ушбу “муносабат” янада аниқлаштирилади ва унинг субъектив, объектив-субъектив ҳамда субъектив-объектив турлари фарқланади¹², дея таъриф берилган. Ушбу таърифни кўпчилик тилшунослар маъқуллайдилар.

Тилшуносликда “баҳо” тушунчasi остида тил ташувчисининг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга жамият томонидан муҳрланган муносабати тушунилади. Қадриятлар тизимининг асосий акс эттириш усули лисоний баҳолаш категорияси ҳисобланади. Инсон томонидан воқелик объектларига бериладиган баҳо, шунингдек, шу баҳо билан боғлиқ хатти-ҳаракатлари, орзулари, мақсад ва интилишлари ва ҳ.к. таҳлили орқали унинг характеристики, дунёқараши ва умуман, қадриятлар йўналиши ҳақида тасаввур ҳосил бўлади.

Тадқиқотнинг “Ўзбек тили аксиологик лексикасининг фразеологик бирликларда қўлланилиши” деб номланган иккинчи бобида аксиологик лексика фраземаларнинг асосий манбаси сифатида ўрганилган, аксиологик фразеологияни тадқиқ қилиш мобайнида қадрият ва аксилқадрият мақомидаги аксиологик жуфтликларнинг мавзу жиҳатдан таснифи келтирилган, “баҳт-баҳтсизлик” аксиологик жуфтлиги (аксиологик диадаси) семантик таҳлил қилинган. Бобнинг биринчи фасли “Аксиологик лексика фраземаларнинг асосий манбаси” деб номланади ва турғун бирималар таркибидаги аксиологемалар таҳлилига эътибор қаратилади.

Фразеологик бирликларнинг маданият, ментал хусусиятлар, анъаналар, дунёқарашибилан боғлиқ ўзига хосликлари мавжудлигини таъкидлаш лозим. Зоро, “Эътироф этиш жойизки, тил жамоалари ва тиллар учун универсал бўлган вазиятлар ва шакллар тўплами мавжуд эмас. Тилнинг ички дифференциацияси жамият ижтимоий структурасининг оқибати ва ифодаси ҳисобланади”¹³. Фразеологик бирликларнинг миллий-маданий нуқтаи назардан тадқиқ қилишга бағишланган ишларда фразеоконцепт тушунчasi, муайян маданият тил ташувчиларнинг миллий ментал майдонлари таҳлил этилади, у ёки бу тилдаги фразеологизмларнинг ментал мөҳияти ўрганилади. Бундай тадқиқларда таҳлил кўп ҳолларда турли тилларни қиёсий-чоғишиштирма аспектида олиб борилади, натижада, фразеологизмларнинг ўхшаш томонлари, уларнинг компонент

¹⁰ Кўнгурев Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. –Т.: Фан, 1980. – Б.56

¹¹ Пардаев З. Баҳо категорияси ва унинг фанлараро муносабати. Р.Кўнгуревнинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Самарқанд, 2008. – Б.77-84.

¹² Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Т.: Фан, 2010. – Б. 120-121.

¹³ Dadaboyev H., Usmanova Sh. Xorijiy sotsiolingvistika. – Т.: Milliy universiteti nashriyoti, 2013. – В. 18.

таркибида миллий реалияларни ҳам, умуммиллий реалияларни ҳам учратиш мүмкінлиги аён бўлади, бу эса қадрият сифатида танланган тушунчаларнинг ўзига хос аҳамият ва қимматга эгалиги билан изоҳланади.

Аксиологик фразеологизмларда муайян миллатнинг образли тафаккури, миллий-ментал дунёқараси яққол ўз аксини топади. Ушбу соҳага оид тадқиқотларда аксиологик фразеологияни ўрганиш мобайнида аксиологик жуфтликлар (аксиологик диадалар) билан боғлиқ назарий қарашлар илгари сурилган¹⁴ ва улар тасниф қилинади. Ушбу таснифларнинг аксарияти заминида ҳар қандай тасаввур обьекти/рефлексия ижодий ёки салбий баҳоланиши мумкин, яъни аксиологик “қадрият” мақомида идрок қилинади, деган “умумий баҳолаш” тушунчаси билан бир қаторда, анъанада қадриятлар мавжуд бўлган ва юзага чиқадиган бешта маҳсус соҳа: ҳақиқат соҳаси, гўзаллик соҳаси, этика соҳаси, лаззатланиш соҳаси, амалий фойда соҳаси ҳақидаги тушунча ётади¹⁵. Ишда мазкур соҳалар ва таснифлар ҳақида батафсил маълумот берилган.

Бобнинг иккинчи фасли “Аксиологик фразеологизмларнинг мавзу жиҳатдан таснифи” деб номланади. Ушбу фаслда кўплаб аксиологик фразеологияга доир тадқиқотлардаги қадрият ва аксилқадрият мақомидаги аксиологик жуфтликлар таснифига таянган ҳолда фразеологик бирликлар мавзу жиҳатдан таснифланди ва таҳлилга тортилди, шунингдек, мақбул кўринган айрим мавзулар таклиф қилинди. Жумладан, диссертацияда аксиологик жуфтликларнинг қуйидаги таснифига таянилди: **физиологик аксиологемалар**: ҳаёт-ўлим, соғлик-касаллик, ёшлик-кексалик; **моддий аксиологемалар**: бойлик-камбағаллик, очлик-тўқлик; **ижтимоий аксиологемалар**: меҳнатсеварлик-дангасалик, адолат-адолатсизлик, фаровонлик-камбағаллик, тинчлик-нотинчлик, барқарорлик-беқарорлик, мусоғирлик ва муқимлик; **рухий аксиологемалар**: сабр-сабрсизлик, баҳт-баҳтсизлик, муҳаббат-нафрат; **маънавий-ахлоқий аксиологемалар**: рост-ёлғон, одобли-одобсиз, камтарлик-манманлик; **интеллектуал аксиологемалар**: ақл-ақлсизлик, доно-нодон, билимли-билимсиз; **эмоционал аксиологемалар**: кулги-ийги, шодлик-ғам; **диний аксиологемалар**: жсаннат-дўзах, ҳалол-ҳаром; **миллий-этик аксиологемалар**: серфарзанд-бефарзанд, номусли-беномус, андиишали-андиишасиз, иффатли-иффатсиз, ҳаёли-ҳаёсиз, фаросатли-бефаросат; **мутлақ аксиологемалар**: нон, сув, ота-она, фарзанд, қариндош.

“Баҳт-баҳтсизлик аксиологик жуфтлигининг аксиолингвистик таҳлили” деб номланган учинчи фаслида баҳт-баҳтсизлик руҳий аксиологемаси семантиклистикик таҳлил қилинади. Баҳт-баҳтсизлик концепти, аксиологик, яъни инсонни баҳоловчи тушунча сифатида қаралади. Инсоннинг ўз тақдирини баҳолаш муносабати баҳт ғояси кўринишида реаллашади, у ўзида баҳт ва баҳтсизлик ҳиссиётига хос базавий концептни ифода этади¹⁶. Ўзбек тилидаги кўпгина экспрессив-эмоционал бўёқдорликка эга омади чопмоқ, баҳти кулмоқ, тақдир сийламоқ, омади кулмоқ, баҳти боқий бўлмоқ, баҳти бутун бўлмоқ, боши

¹⁴ Байрамова Л.К. Аксиологический вектор фразеологизмов. Материалы итоговой конференции 2008 г. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2009. – С. 27-30.

¹⁵ Бу ҳақида қаранг: Серебренникова Е.Ф. Лингвистика и аксиология: Этносемиометрия ценностных смыслов. Коллективная монография. – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – С.29.

¹⁶ Мардиев Т. «Баҳт» концептининг лингвомаданий ва семантик талқини (инглиз ва ўзбек тиллари киёсида) //Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим. – Самарқанд, 2016. – Б.42.

кўкка етмоқ, омад кулиб бокмоқ, баҳтили бўлмоқ иборалари баҳтили семасини англатса, боши гамдан чиқмади, баҳти қаро бўлмоқ, омади кулмаган, тушкунликка тушиб қолмоқ, баҳтсиз бўлмоқ иборалари эса баҳтсизликка нисбатан ишлатилади. Баҳт лексемаси аксиологик концепт сифатида ўзига хос инсон туйғуларини англатса-да, муҳаббат, дўстлик, севги каби бошқа концептуал тушунчалар билан ҳам боғланиб, юрак бағридан урмоқ, жигардан урмоқ, шайдо қилмоқ, юракдан урмоқ, юрагини топширмоқ, муҳаббат қўймоқ, кўнгил бермоқ каби иборалар билан ҳам воқеланади. Шунингдек, баҳт ва баҳтсизлик гипероними фразеологизмлар таркибида гипонимик мазмун касб этади баҳтсиз қилмоқ (*фарзандининг оила қурмаслиги ёки севмаган кишиси билан оила қуришига сабаб бўлиши*), кўзлари баҳтдан чақнамоқ (*муайян вақт оралигидаги қувончили ҳолат*), баҳтига тўскунлик қилмоқ (*севганига етишишига қаршилик кўрсатиш*), баҳтиқаро (*ёлғиз аёл*), баҳтини қўлдан чиқармоқ (*севган кишисидан ажратилиш*), баҳтини берсин (*яхши оила қуриши*), баҳтсиз ҳодиса (*фалокат*) каби бирликларда турли хусусий мазмун касб этади.

Баҳт ва баҳтсизлик мазмунидаги фразеологизмларда *багир, бош, манглай (пешона)*, дил, елка, жигар сингари киши аъзоларининг номлари – соматизмлар иштироқида бағри қон, бағри эзилди, бағри хун бўлди, дили пора, жигар бағри хун бўлди, елкасидан сафар ойи қуримоқ ибораларининг асосий семаси баҳтсизлик тавсифини ифодалайди ва хилма-хил услубий даражаланишли мазмунга эга. Жумладан, этимологик жиҳатдан мўғулча *манглай* (ЎТИЛ, I, 445) соматизми ёрдамида шаклланган *манглайига сизмаслик, манглайи шўр, манглайи қора* сингари иборалар ҳам баҳтсизлик аксиологемасини англатади.

Маълумки, адабий тилда *шўр* лексемали *пешонаси шўр, шўрини қуритмоқ, шўри қуриди, шўринг қурсин, шўрига шўрва тўқилди* каби иборалар орқали баҳтсизлик концепти ифодаланади. Бу руҳий аксиологема ўз атрофига қисмати ёмон (Унинг кетидан келаётган мўйсафид бир нима деб йигитнинг биқинига туртди, сўнгра эгри бармоғи билан унинг пешонасига никтаб: – *Пешонангга ер битган бўлса оласан... – деди ва шундай эмасми, демоқчи бўлиб аравадагиларга қаради. – Битмаганига қарайдими,вой... – деди йигит чолни нодонга чиқарган оҳангда, – пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган бўлса, уни ўчириб иштирма танобгина ер битса ҳам бўлади...* А.Қаҳҳор. Сароб.), иқболи паст, баҳтсиз (Далаларим – боболарим *шўр-шўр пешонаси*. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар.), баҳтсизликка дучор бўлмоқ, баҳтсизликка йўлиқмоқ, хароб бўлмоқ (Бошида давлати йўқ халқнинг *пешонаси шўр, турган гапки, баҳти ҳам шунга яраша яримта бўлишини, ўз-ўзидан, нони ҳам, номи ҳам бутун бўлмаслигини ўзингиз ҳам яхши биласиз*. Газетадан.) каби семемаларни намоён қилади.

Аксиологик фразеологизмлар устидаги таҳлиллар фразеологик бирликлар муайян халқ тили захирасида сақланиб келаётган оламнинг ўзига хос анъанавий, ментал қўриш моделлариридир, уларда қадриятлар баҳоси ёрқинроқ, образлироқ намоён бўлади деган умумлашма фикрга олиб келди.

Диссертациянинг “**Ўзбек тили аксиологик лексикасининг бадиий таҳлили**” деб номланган III боби З фаслдан иборат бўлиб, унда бадиий матн аксиологик ёндашув асосида тадқиқ этилади ҳамда тилда мавжуд қадриятларнинг ижодкор субъектив нигоҳи орқали ўтиб воқеланиши, бунда маданий, диний,

тарихий-ижтимоий, сиёсий, мафкуравий омилларнинг таъсири очиб берилади. Бобнинг “Аксиологик лексиканинг ўзбек шеъриятида акс этиши (ҳаёт ва ўлим аксиологик жуфтлиги мисолида)” деб номланувчи 1-фаслида ўзбек мумтоз ва замонавий шеъриятидаги фаол аксиологемалар ҳисобланувчи ҳаёт ва ўлим жуфтлиги устидаги кузатишлар асосида мазкур концептларнинг қуйидаги талқинлари аниқланди.

1. *Ўлимни руҳий изтироб келтирувчи аксилқадрият, деб билиш ва шу орқали ҳаёт бебаҳо қадрият эканлигини таъкидлаши*. Туркий халқларнинг энг қадимги адабий ёдгорликларидаёқ ўлим концептининг аксиологик талқини кузатилади. “Кул тегин” битигида Билга хоқоннинг тилидан ўлим келтирган мусибат, жудолик ҳисси шундай баён қилинади: “*Înîm Kül Tigin kergek bolı özüm sakintim. Körür közüm körmez teg bilir biligm bilmez teg bolı. Özüm sakintim. Öd Tengri yasar kişi oğlı kop ölgeli törmiş...*” (“Менинг иним Кул Тегин ўлди, мен қаттиқ қайғурдим: кўрап кўзларим ожиз бўлди, ақл-фаҳмим ўтмас бўлиб қолди, ўзим қайғурдим, қисмат (вақти)ни кўк само (худо) тақсим қиласи, одам боласи ўлиши учун тугилган...”)¹⁷. Ушбу парчада ўлим концепти ядросининг маъноси – тирик организм ҳаётининг битиши, қазо билан боғлиқ қатор фреймлар: ўлим-қайғу, кўриши-ожизлик, идрок-идроксизлик (акл-фаҳмим ўтмас бўлди), кўк само(худо)-одам боласи, ўлиши-тугилиши сингари жуфтликларини эргаштириб келади, матнга ўзига хос поэтик рух беради, таъсирчанликка хизмат қиласи.

2. *Ҳаёт концептига ўткинчи, ўлим концептига абадий қадрият деб қараши*. Ўзбек шеъриятида ҳаёт ва ўлим аксиологик жуфтлигига исломий маданият, хусусан, тасаввуф фалсафаси таълимоти кучли таъсир кўрсатган, шу билан боғлиқ унинг талқини янги мазмун касб этган. Энди ўлимнинг жудолик, айрилиқ изтироблари сифатидаги аксиологик баҳоси эмас, ҳаётнинг ўткинчилиги, унга ортиқча хирс-у ҳавас қўйиш керак эмаслиги, ўлимнинг ҳақлиги хусусидаги қараш барқарорлик касб этади.

3. *Ҳаёт концепти энг юксак қадрият, ўлим – абадий йўқлик*. Айни пайтда, ўзбек шеърияти тадрижи давомида ҳаётни инсонга берилган *азиз неъмат, олий қадрият* сифатидаги талқини ҳам кузатилади.

*Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники севмак ондин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз (Алишер Навоий)*¹⁸.

4. *Ҳаёт ва ўлимнинг моддий (материалистик) талқини*. XX аср шеъриятида ҳаётнинг юксак қадрият эканлиги ҳақидаги концепция ижодкор дунёқарashi ва индивидуал баҳосини ўзига сингдирган ҳолда ўзгача талқинини топади. Янги ўзбек адабиётида мумтоз адабиётдагидан фарқли ўлароқ ўлимни табиий физиологик жараён, ҳаётни эса абадий, деб билиш тамойили шаклланади. Материалистик дунёқараш инсоннинг ўлимдан кейинги ҳаётини инкор қиласи: инсон умри чегараланган, ҳаёт эса абадий. Бу каби баҳо, аксарият ҳолларда эксплицит шаклда намоён бўлади. Концепт лексик-семантик майдонида *абадий, боқий, мангу* лексемалари кўп учрайди.

¹⁷ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи, I китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б. 75.

¹⁸ <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/alisher-navoiy-ruboilari-tahlili.html>

5. Ҳаёт ва ўлимнинг ишқий талқини. Бадиий матнда одатда севги концептининг аксиологик майдонида қўп ҳолларда ҳаёт ва ўлим аксиологик концептлари ёки аксинча ҳаёт ва ўлим аксиолексемалари майдонида севги ва ҳижрон концептлари мавжуд бўлади. Ишда, мумтоз, шунингдек, замонавий шеъриятда севги йўлидаги ўлимни қадрият сифатидаги талқинига Алишер Навоий, Омон Матжон, Рауф Парфи каби шоирларнинг ижодидан намуналар келтирилади.

6. Ҳаёт ва ўлим аксиологик жуфтлигининг модернистик талқини. Ўзини ҳаёт ва ўлим ўртасида хис қилиш, атрофида кечаётган ҳодисалар учун жавобгарлик, қўрқув, дард, виждан азоби ҳисси ушбу йўналишнинг етакчи хусусиятларидир. “Бироқ модернизмда ҳаёт/ўлим асосий мухолифотининг чегаралари бир-бирига зид қўйилмайди, улар ўзгарувчан ва бири иккинчисига ўтувчи”¹⁹, модернист шоир учун ҳар иккиси ҳам ечилмаган жумбоқ, лирик қаҳрамон ундан маъно излайди.

*Йўқлик дея аталувчи чоҳда ўзаро туташиши зарурат
эканлигини чуқур тушунган ва буни тушунтира олмай
дилтанг бўлган зот
Сен улуг ибтидодан нарироққа бир қадам босдинг
шу боис Аллоҳнинг қаҳри келди
Пайғамбар қарғади сени
шайтони лаиндан-да баттарроқ бўлдинг
бироқ сенинг руҳиятингни тўлдирган завқу шавқ
икки дунёда ҳам йўқ фақат сенда бор
эй абадий йиғи эй абадий кулги эй абадий жимлик (Бахром Рўзмуҳаммад)*²⁰.

Ушбу шеърий матнда ўлим аксилқадрияти коннотацияси йўқлик лексемаси билан берилади ва шу билан боғлиқ йиғи, жимжитлик концептларини эргаштириб келади; ҳаёт аксиологияси матнда қўлланмаган бўлса-да, унинг ассоциацияси завқу шавқ, абадий кулги концептлари билан боғланади, лекин ҳар икки қадрият бир-бирига қарама-қарши қўйилмаган, аксинча, улар мураккаб, ўзаро чирманиб кетган яхлит аксиологик майдон вужудга келтирган. Матнда тиниш белгиларининг мавжуд эмаслиги ҳам ушбу таассуротга хизмат қиласи.

Модерн шеърияти хусусиятларидан келиб чиқиб, ҳаёт ва ўлим қадрият жуфтилиги мураккаб, кутилмаган, ранг-баранг шаклларда ўз талқинини топади:

*Ёдимдадир ўшал дамлар,
кулгуларинг эди сўлим,
хали йироқ эди ғамлар,
дунёда йўқ эди ўлим.
Ковжирадим ёз гулидай
согинганча ўшал жойни,
холи кеча, етим ҳулво,
ярқираган улкан ойни...*²¹

¹⁹ Егорова Л.П. Экзистенциальные мотивы. Эрос и Танатос - История русской литературы XX века. Первая половина. – 2014. <https://scribble.su/school-literature/history-lit-xx-egorova/5.html>

²⁰ Бахром Рўзимуҳаммад. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-zamonaviy-sheriyati/bahrom-ruzimuhammad/>

²¹ Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 7.

Умр, ҳаёт аксиологик майдонида чекка перифериядаги *кулги*, сўлим лексемалари ётса, ўлим аксиологик майдонининг концепти ядровий маъноси, яқин перифериядаги *гамлар* ҳамда чекка перифериядаги *қовжиромоқ*, ёз гули, етим лексемалари ўрин олади.

Бадиий матн аксиологиясининг ўзига хослиги шундаки, у муаллифнинг нуқтаи назарини ўзига сингдириб олади, даҳо ижодкорлар инсон ва олам ҳақида ўз сўзларини айтадилар, шу тариқа азалий қадриятларнинг янги мазмун касб этиши рўй беради. “Нутқ (матн) яратилишига когнитив ёндашув концептуал мазмуннинг табиий тил воситасида ифодаланиши механизмларини тадқиқ қилишни тақозо этади. Нутқ яратувчи ижодкор шахс воқеликни тил унсурлари воситасида ифодалаш – номинация жараёнида тилда мавжуд бўлган анъанавий воситаларни қўллар экан, бунда нутқий ифоданинг янгича, ўзига хос шаклларини кашф қиласди”²². Айни пайтда ижодкорнинг поэтик дунёси, бетакрор услуби қадриятларнинг тилдаги одатий воқеланишидан фарқ қиласди. Ўзбек шеъриятида ҳаёт ва ўлим аксиологик жуфтлиги борасидаги кузатишлар мазкур қадриятларга муносабат, ёндашув давр, дин, фалсафа, мафкура таъсирида ўзгариб тургани, айни пайтда, ижодкорнинг дунёқараши, индивидуал образли тафаккур тарзи ҳам ўз муҳрини босганилигини кўрсатади.

Учинчи бобнинг “Ҳаёт ва ўлим концептининг метафорик-аксиологик талқини” деб аталувчи иккинчи фасли шеърий матнда экспрессив баҳони ёрқин ифодаловчи воситаларидан бири бўлмиш метафора таҳлилга бағишиланади. Метафора одатда ўз табиати билан ҳиссий бўёқдорликка мойил бўлади, шунга кўра муайян баҳо, муносабатни акс эттиради. Шу билан бирга, бадиий метафораларнинг лисоний метафоралардан фарқ қилишини ҳам таъкидлаш жоиз. Г. Н. Скляревскаянинг фикрича, тилдаги метафора тизимли табиатга эга, у объектив, мулоқот вазифасини бажаради, аноним, қайта яратилиши мумкин. Бадиий метафора ўзининг матндаги доирасидан ажралмасдир, айнан ўша ерда унинг семантик моҳиятини аниқлаш мумкин бўлади²³.

Диссертацияда туркий шеъриятнинг қадим ёдгорликларидан бошлаб то ўзбек модерн шеъриятигача бўлган даврдаги шеърий яратиқларда учрайдиган бадиий метафораларнинг бетакрор кўринишлари таҳлилга тортилган. Мисолларга мурожаат қиласми: *Ўлук била қўшу碌и Тугмииш куни уши батар* (*Ўлим билан қўшилди Умр қуёши ботар*)²⁴.

Мазкур парчада бир вақтда икки кўчим юз беради, *умр қуёши* – от билан от ҳамда *умр қуёши ботар* – от билан феъл бирикувидан ҳаёт ва ўлим аксиологик метафоралари ҳосил бўлади. Қуёшнинг ёргуллик ва иссиқлик бериб турадиган, қизғин газ ҳолидаги юмалоқ ёритиқич (ЎТИЛ, V, 364) ядровий маъносидаги фреймлар ёргуллик, иссиқлик тириклик ассоциациясини уйғотади ва кун ниҳоясида ботиши билан боғлиқ қоронгулик, салқинлик фреймлари интиҳо, якун ассоциацияларини эргаштириб келади.

²² Худайберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини. Филол. фан. док..... дисс. автореф. – Т., 2015. – Б. 25.

²³ Скляревская Г. Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – С. 35-37.

²⁴ Алп Эр Тўнга ёки Афросиёб жангномаси. Нашрга тайёрловчи Абдураҳманов А. – Т.: Чўлпон. 1995. – Б. 12.

Ўлимнинг яна бир метафорик концепти *хазон* лексемасидир. Ўзбек шеъриятда *хазон* сўзининг коннотатив маъносидан бадиий метафорада кўп фойдаланилади: *Хазон* япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида **сарғайдим**²⁵; *Мевага етмай хазон бўлди баҳорим*²⁶; *Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монеъ.*²⁷

Тадқиқотда таҳлиллар асосида *хазон* лексемаси коннотатив маънолари бирмунча фарқ қилишга қарамасдан, асосан, салбий баҳо ташийди, айни пайтда *тугаш*, *йўқ бўлиш*, *интиҳо* ва шу билан боғлиқ ўлим ассоциатив занжирини эргаштириб келади ҳамда умр, ҳаёт, *абадиятга* зидланади, деган фикрга келинди. Масалан, *Хазон елини кўрунг, чархи бевафога боқинг*²⁸ – шоир яратган когнитив модел умрнинг қисқалиги, ҳаётнинг ўткинчилиги ҳақидаги аксиологик баҳони тилга кўчиришга хизмат қилган. Бу ерда боғлиқлик орқали маъно кўчиши, яъни денотат *хазон* билан куз фаслини аташ (метонимия), ел сўзи билан эса контекстда англапинувчи метафорик маъно ҳосил қилинмоқда.

Метафора оламни образли кўриш воситаларидан бири сифатида, албатта, маданий омиллар билан бирга фалсафий, диний, давр мафкураси билан боғлиқ жиҳатларни акс эттиради. Ўтган аср шеъриятидаги ўлим ва ҳаёт концептларига коммунистик мафкура таъсиридаги муносабат унинг аксиологик метафорасида ҳам намоён бўлади. Ҳаёт аксиологемасининг материалистик талқинида кўп учрайдиган *абадий*, *мангу* концептлари материалистик мазмундаги бадиий метафораларда ҳам кузатилади.

*Мангу ҳаёт мусиқасин
Тинглаб-тинглаб қонолмайман...*²⁹

Ўзбек модерн шеъриятида ҳаётнинг модернистча талқинларига асосланган ўзига хос метафоралар учрайди:

*Қирқ кун чилла қуриб ўтирдим мафтун.
Сенга –
Кундай балқиб келгувчи баёт.
Бор-йўғимдан ажраб қолсам –
Бир ютум,
Севги бер илоҳий, жсаноби ҳаёт.*³⁰

Кузатишлар бадиий аксиологик метафоралар вужудга келишида ижодкорнинг борлиқни шахсий-индивидуал қўриши, англаши, баҳолаши, ассоциацияси, ўзига хос бадиий идроки ҳамда талқини муҳим ўрин тутишини кўрсатди. Шунга қўра бадиий матнда аксиологик баҳо анъанавий кўчим ҳамда кутилмаган ноанъанавий контекстуал метафоралар орқали воқеланиши исботланди, шу билан бирга анъанавий метафорик мазмундаги лексемаларнинг турли контекстда турли мазмун касб этиши аниқланди.

Бобнинг “Чўлпон шеъриятида эрк-эрксизлик (эркин-қул) аксиологемаларининг воқеланиши” деб аталувчи учинчи фаслида ижодкор

²⁵ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: О‘qituvchi, 2008. – Б. 5.

²⁶ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 4-жилд. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. –Т.: Фан, 1989. – Б. 218.

²⁷ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 1-жилд. Бадойиъ ул-бидоя. –Т.: Фан, 1987. – Б. 333.

²⁸ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 4-жилд. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. –Т.: Фан, 1989. – Б. 260.

²⁹ Ойбек. Созим. Шеърлар тўплами. –Т.: Faafur Fulom, 1980. – Б. 15-16.

³⁰ Адували Кутбиддин. Ҳаёл кечаси (Қайғу пичоги). –Т.: Ёзувчи, 1994. – Б. 15.

таянган етакчи қадриятларнинг бадиий матнда қай тарзда воқеланиши тадқиқ этилади. Бадиий матннинг табиати шундайки, унда қадриятлар аниқ, ошкор ифодаланмайди, улар бутун асар дискурсига сингиб кетган бўлади. Муаллиф ардоқаган қадриятларни аниқлашда, бизнингча, аксиологик доминанталарни ажратиб олиш самарали натижалар беради. Аксиологик доминанта “...бу шундай таянч сўзки, унга матннинг асосий мазмуни жамланади, унинг семантик ва композицион марказига айланади ва шунинг оқибатида турли семантик-услубий трансформацияларга дуч келади”³¹. Аксиологик лингвистика нуқтаи назаридан доминанта – шахс (бизнинг ҳолатимизда ижодкор) ахлоқий, ижтимоий, сиёсий, маданий дунёқараси жиҳатидан ўзлигини намоён қилувчи қадриятдир³². Шунингдек, “Қадрият баҳоси аслини олганда идрок қилинаётган/бошдан кечирилаётган/англанаётганларнинг ҳиссий-интеллектуал аҳамиятини дидга асосланган холоса, виждон ҳукми, ишонч рамзи, медиатив мулоҳаза қўринишида юзага чиқишидир”³³. Бу жиҳатдан XX аср янги ўзбек адабиётининг дарғаларидан Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ижоди диққатга сазовор. Ишда шоир бадиий оламида доминанта – белги билдирувчи эркин ва қул ва ҳамда унинг от шакли эрк/эркинлик-эрксизлик аксиологик жуфтлигининг воқеланишини назмий асарлари мисолида тадқиқ қилинди. Кузатиш ва таҳлиллар, айтайлик, энг универсал ҳаёт ва ўлим, эзгулик ва ёвузлик, севги ва нафрат каби қадриятлар билан қиёслаганда, Чўлпон шеърларида эркин ҳамда унинг ўзаги эрк ва қул ва ушбу ўзакдан ҳосил бўлган эркинлик ва қуллик аксиологик жуфтлиги қўлланган иқтибослар сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этиши маълум бўлди.

Эркин лексемаси кўп ҳолларда ядровий маъносида қўлланилса-да, ранг-баранг шаклларда ифодаланади, ҳар бир аксиологик бирлик ўзига хос ассоциатив майдон ҳосил қиласи.

Ушбу концепт контекстини шартли равища ижобий + ва салбий -шаклида белгилаб олдик ва контекстда қўлланиш ҳолатлари нуқтаи назаридан – шакли кўпроқ учрашининг гувоҳи бўлдик.

ХУЛОСА

1. Аксиологик лингвистика тилшунослик доирасида қўлланиладиган тадқиқий ёндашувдир. Бугунги кунда аксиологик салоҳиятга эга бўлган этнолингвистика, лингвокультурология, ижтимоий дискурс таҳлили, сиёсий лингвистика, лингвокриминалистика, теолингвистика каби фанлар мавжуд.

2. Аксиологик методология структуравий-семантик таҳлил ва когнитив таҳлил методларини ўз ичига олади, лекин холосалар лингвистика ва аксиология терминлари нуқтаи назаридан талқин қилинади. Лингвистик аксиологиянинг обьекти ўзаро чамбарчас боғлиқ “тил – онг – жамият – маданият – инсон” тарзида намоён бўлади. Аксиологик тадқиқот мақсадига кўра, тил ҳодисаларининг когнитив, ижтимоий ҳамда маданий жиҳатларига урғу беради. Аксиологиянинг

³¹ Тороп П. Тотальный перевод / П. Тороп. – Тарту: Научный поиск, 1995. – 256 с.

³² Бу ҳакида қаранг: Мосиенко Л.В. Аксиологические доминанты в художественных произведениях Гийома Миоссо //ВЕСТНИК ОГУ – №11. – (172) ноябрь 2014. – 49 с.

³³ Серебренникова Е.Ф. Лингвистика и аксиология: Этносемиометрия ценностных смыслов (коллективная монография). – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – С.9.

тахлил материалы қадриятларни шакллантириш, ифодалаш, намойиш қилиш воситаси ҳисобланмиш тилдир.

3. Когнитив таҳлил ҳозирги лингвоаксиологик изланишларда кенг мурожаат қилинадиган методдир. Воқеликнинг муайян қисми қай тарзда англаңган ва тоифаларга ажратилганлигини аниқлаш когнитив таҳлилнинг вазифаси саналса, аксиолингвистик таҳлил когнитив белгилар орасидан баҳолаш хусусиятига эга, қадрият сифатида аҳамиятга моликларини ажратиб олади. Аксиологик тадқиқотлар ўз олдига муайян миллат онги қандай тушунчани ижобий, деб эътироф этиши, қайсисини салбий, деб ҳисоблашини аниқлаш мақсадини қўяди.

4. Аксиологик баҳо жамиятдаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, кундалик турмушдаги воқеа-ҳодисаларга нисбатан субъектив баҳо категорияси бўлиб, у тилда ҳар қандай сўз, сўз бирикмаси ёки матн кўринишида гавдаланиши мумкин. Ҳодисалар қийматини аниқлаш ва уларга аксиологик баҳо беришда қадрият тушунчалари инсониятнинг тарихий тараққиёт жараёнида шаклланади. Аксиологик баҳо айнан шу турдаги, аниқ чегара ва ўлчовга эга бўлмаган ҳодисаларга нисбатан берилади.

5. Фразеологик бирликларнинг аксиолингвистик воқеланиши тадқиқи кўп ҳолларда турли тилларни қиёслаш ёки чоғишириш аспектида олиб борилади, натижада, фразеологик бирликлар бир-бирига жуда яқин эканлиги, уларнинг таркибида нафақат миллий, балки умуммиллий реалияларни ҳам учратиш мумкинлиги, миллий реалияларнинг мавжудлиги – ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий-ментал дунёқараси, ҳудудий чегараланиши, маънавий-ахлоқий мезонларининг турфалиги билан изоҳланса, умуммиллий реалияларнинг мавжудлиги қадрият сифатида танланган тушунчаларнинг барча халқларда бир хил аҳамият ва қимматга эгалиги билан изоҳланади. Бундай тил бирликлари аксиологик лексикани тадқиқ қилишда муҳим аҳамият касб этади.

6. Аксиологик лингвистиканинг таҳлил доираси кенг бўлиб, исталган тур, услубдаги матн унинг ўрганиш обьекти бўлиши мумкин. Аксиологик лексикани акс эттиришда халқнинг поэтик тафаккури, ижодкорнинг лингвопоэтик маҳорати муҳим аҳамият касб этади. Айнан бадиий асарларни тадқиқ қилиш жараёнидагина аксиологик лексиканинг тилда тутган ўрни, унинг қайси лисоний воситалар ёрдамида ифодаланиши, қандай ҳодисаларни юзага чиқариши каби масалаларни ҳал қилиш мумкин бўлади. Хусусан, ўзбек шеъриятида акс этган аксиологик лексикани ижтимоий хусусиятларига кўра тасниф қилиш мумкинлиги аниқланди.

7. Аксиологик лексикани юзага чиқарган аксиологемалар муайян архисемалар даражасида ўрганилиш ёки концептуал тадқиқни талаб қилувчи тил ҳодисалари ҳисобланади. Ҳар қандай аксиологик жуфтлик ўз атрофида бир қанча сўзларни жамловчи семантик майдонларни воқелантиради. Хусусан, ҳаёт ва ўлим концепти ўрганилиши кўзда тутилган юзлаб макро ва микроконцептларга эга аксиологема саналади.

8. Бадиий матн ўз табиатига кўра баҳолаш хусусиятига эга. Ижодкор бадиий асар воситасида ўзи таянган муайян қадриятларни жамиятга тақдим қиласи, ўқувчининг қадриятлар борасидаги онгини шакллантириш имкониятига эга бўлади.

9. Тадқиқот давомида ҳаёт ва ўлим концептларининг ўзбек адабиётининг муайян даврларидағи адабий-фалсафий, диний ҳамда мафкуравий қараашларга асосланган олти хил аксиологик-поэтик талқини асосидаги: ўлимни руҳий изтироб келтирүвчи аксилқадрият деб билиш ва шу орқали ҳаёт бебаҳо қадрият эканлигини таъкидлаш, ҳаёт концептига ўткинчи, ўлим концептига эса абадий қадрият тарзида қарааш, ҳаёт концепти энг юксак қадрият, ўлим – абадий йўқлик, ҳаёт ва ўлимнинг моддий (материалистик) талқини, ҳаёт ва ўлимнинг ишқий талқини, ҳаёт ва ўлим аксиологик жуфтлигининг модернистик талқини сифатидаги таснифи келтирилди.

Мазкур тасниф қадриятлар тадрижи, ундаги анъанавий ҳамда давр билан боғлиқ аксиологик баҳо ўртасида муштарак ва фарқли жиҳатлар борлигини намойиш қилди.

Қадриятлар таҳлилида трансформациялар концептнинг аксиологик-ассоциатив майдонига таъсир ўтказиши, шу билан боғлиқ поэтик образларда ҳам трансформациялар рўй бериши қузатилди. Хусусан, таҳлиллар қадим туркий битиклардаги ўлимнинг қадрият баҳоси кейинги босқичлардаги аксиологик баҳосидан фарқланиши, шунингдек, тасаввуф шеъриятида ҳаёт ва ўлим концептларига хос қадрият ва аксилқадрият мазмуни ўрни алмашинуви юз берганлигини кўрсатди.

10. Жамиятдаги қадриятлар давр, сиёсий-ижтимоий, ахлоқий қараашлар, мафкура таъсирида муайян ўзгаришларга дуч келиши мумкин. Қадриятлар талқинидаги трансформациялар концептнинг аксиологик-ассоциатив майдонига таъсир ўтказиши, уларнинг тилда воқеланиши, поэтик образларда ҳам эврилишлар рўй беришига туртки бўлиши қузатилди.

11. Аксиологик метафоралар таҳлили ташбех фақат образлиликка хизмат қиласидиган услубий восита эмас, балки оламни билиш, тоифалаш, баҳолаш ва тушунтириш, муайян соҳага оид тушунчани бошқа соҳага оид тушунча ёрдамида тавсифлаш воситаси эканлигини кўрсатди.

12. Абдулҳамид Чўлпон ижодидаги эрkin ва қул ва эрк/эркинлик-эрксизлик аксиологемаларининг таҳлили қўйидаги хуносага асос бўлди: бадиий матнда ижодкор яратган бадиий олам манзараси муайян халқнинг миллий, эстетик ва ахлоқий тасаввурлари, фалсафий қараашлари ва қадриятларини акс эттиради. Муаллиф қадриятларга берган субъектив баҳоси орқали ўзининг эзгулик ва ёвузликка муносабатини ифодалайди. Бадиий матнданги аксиологик доминанталар тизими таҳлили ижодкор онгига етакчилик қилувчи, унинг воқеликка муносабатида таянч устувор қадриятларни аниқлаш имконини беради.

13. Қадриятлар ва уларнинг тилда воқеланиши борасидаги изланишлар олам манзараси ҳақидаги умумий билимларга асосланувчи ягона баҳолар мавжуд деган қараашларнинг қисман тўғрилиги борасида хуноса чиқаришга олиб келди. Зоро, турли даврлар ва турли маданиятларга хос миллий-маданий тафовутлар ва стереотиплар, фалсафа ва жамиятда хукмрон мафкуравий қараашлар, тарғибот ва ташвиқот оламнинг инсон тасаввуридаги аксиологик манзараси ҳамда унинг тилда вербаллашувига ўз таъсирини ўтказади.

**SCIENTIFIC COUNCIL NUMBER DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 OF THE
GRANTING OF SCIENTIFIC DEGREES AT THE TASHKENT STATE
UNIVERSITY OF UZBEKI LANGUAGE AND LITERATURE NAMED
AFTER ALISHER NAVOI**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEKI LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

KHUDAYKULOVA SHAKHNOZA SUVANOVNA

**SEMANTIC -STYLISTIC CHARACTERISTICS OF AXIOLOGICAL
LEXICON OF THE UZBEK LANGUAGE**

10.00.0 1 – Uzbek language

**PHILOLOGY SCIENCES DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
DISSERTATION ABSTRACT**

Tashkent - 2022

The topic of the Doctor of Philosophy (PhD) dissertation is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number V2020.2.PhD/Fil1265.

The dissertation was completed at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

The abstract of the dissertation is posted in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) on the website of the Scientific Council (www.tsuull.uz) and on the "ZiyoNet" Information and Education portal (www.ziyonet.uz).

Scientific supervisor: Dadaboev Khamidulla Aripovich
doctor of philological sciences, professor

Official opponents: Sobirov Abdulhai Shukurovich
doctor of philological sciences, professor

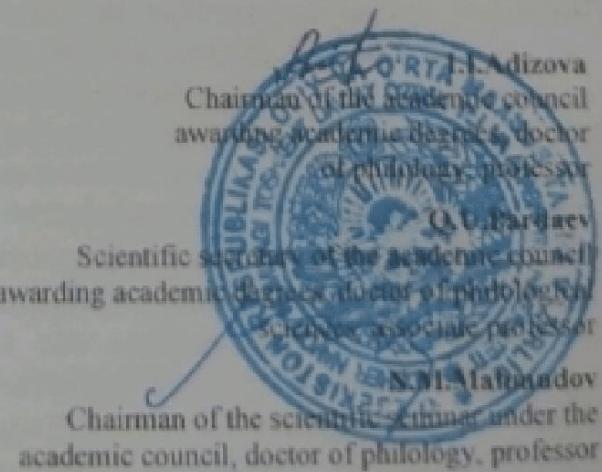
Bakhronova Dilrabo Keldiyorovna
doctor of philological sciences (DSc), associate professor

Lead organization: Uzbek language, literature and folklore i institute

will be held at the meeting of the Scientific Council numbered DSc.03/30.12.2019.Phil.19.01 at the Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, 2022 "12"
11 at 10.00 (Address: 103 Yusuf Khos Hajib street, Yakkasaray district, Tashkent, 100100.
Tel.: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.tsuull.uz); e-mail: monitoring@
www.tsuull.uz).

The dissertation can be viewed at the Information Resource Center of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi (registered with number 225.
(Address: 103 Yusuf Khos Hajib street, Yakkasaray district, Tashkent, 100100. Tel.: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.tsuull.uz).

dissertation was distributed on "10 - 27", 2022.
(2022 "27 - 10 - 1" digital register statement of).

INTRODUCTION (annotation of the Doctor of Philosophy (PhD) dissertation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. In world linguistics, language is a person and his thinking, worldview. The concept of value, recognized as an axiological category in the world scientific community as it is studied in an organic relationship, forms the basis of the life activity, outlook, behavior and cultural stereotypes of a particular person and society. Values, sacred concepts reflect the unique aspects of a person's spiritual and material world, national-cultural outlook. Naturally, values are expressed through language and gain stability. The moral and spiritual health of the society is also reflected in the attitude towards ancient values. Therefore, axiological linguistics - the field that studies values in language - is gaining relevance today.

In world linguistics, the axiological direction, which studies the nature of values, their structural integrity in existence and society, the interrelationship of various values with social and cultural factors and the phenomenon of personality, occupies an important place. Axiology, as a separate branch of philosophy, divides the concept of existence into two elements - reality and value. The task of axiology is to show the possibility of reason in the structure of being. Axiological linguistics is also of particular importance due to its anthropocentric character. After all, objects and events in the environment are important as values only in the human mind. In this regard, within the framework of the anthropocentric approach, the description of the specific features of the axiological assessment in the phraseological units of the Uzbek language, the determination of its aspects related to the worldview, mentality, thematic classification, analysis, and determination of the important aspects of the axiological phraseologisms, the analysis of the special linguistic units of the specific linguistic axiological features of the poetics of the Uzbek language based on disclosure, systematic description and analysis of values determines the relevance of this work.

The reforms implemented in our country in recent years are of great importance in the rapid development of language and intercultural relations in modern linguistics. "Scientific research and stimulation of innovation activities, scientific and innovation achievements creation of effective mechanisms of implementation, higher education countries and specialized research institutes scientific-experimental laboratories, high-tech centers and establishment of parks"

¹ as a priority to determine the scope of scientific research in the field of linguistics and created ample opportunities to further increase its indicators. State Attention to language learning is a priority of state policy. Being recognized as a language requires large-scale research based on a new approach in the field of linguistics.

PF-4797 dated May 13, 2016 of the President of the Republic of Uzbekistan "On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi", PF-4947 dated February 7, 2017 "On the further development of the Republic of Uzbekistan", "On the strategy of actions", No. PF-5850 of October 21, 2019 "On measures to fundamentally increase the prestige and status of the Uzbek language as a state language", No. PF-6084 of October 20, 2020 "Further

¹ Decree of the President of the Republic of Uzbekistan PF-4947 "On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan". Xalq so'zi - February 8, 2017. – №28. – (6722).

development of the Uzbek language and improvement of language policy in our country on measures”, dated January 28, 2022 Decree No. PF-60 “On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026”, PQ-2909 dated April 20, 2017 “Measures for Further Development of the Higher Education System”, Resolution No. PQ-2789 of February 17, 2017 “On measures to further improve the organization, management and financing of the activities of the Academy of Sciences” and the state program on the implementation of the “Year of Human Dignity and Active Neighborhood” and this dissertation research serves to a certain extent in the implementation of tasks defined in other regulatory legal documents related to this activity.

Compliance of the research with the priorities of the republic's science and technology development. The dissertation was carried out in accordance with the priority direction of the republican science and technology development I. “Formation of a system of innovative ideas and ways of their implementation in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and democratic state”.

The level of study of the problem. The 20th century is a period in which world linguistics took a step towards completely new developments. After all, the study of language in relation to the person who creates and receives it was recognized as the object of the third paradigm - anthropocentric linguistics. It is not new for linguists that the basis of the research conducted from the point of view of traditional and systemic-structural linguistics remains theoretical. The study of how language creates a living communication environment and controls complex physiological intellectual-spiritual processes requires a more perfect approach to language. The approach to axiological lexicon as an object of linguistics began in the second half of the 20th century. The works of scientists such as A. Ivin, N. Arutyunova, L. Bayramova, G. Bagautdinova, G. Gibatova, R. Yunusova, I. Sanaeva, D. Abdullina, E. Kuznetsova, V. Melnichuk² are important researches carried out within the framework of axiolinguistics. In the studies of G. Qambarov, Z. Pardaev, S. Boymirzaeva, M. Rakhmatova, R. Madjidova, F. Usmanov, D. Bakhranova and G. Komilova³ in Uzbek linguistics, issues of axiology,

² Ивин А. А. Современная аксиология: некоторые актуальные проблемы // Философский журнал, 2010. – №1(4). – С. 66-78; Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.; Байрамова Л.К. Аксиологический вектор фразеологизмы. Русская сопоставительная филология. –Казань, Казан. гос. ун-т, 2009. – С. 27-30; Он же. Родина и смерть в аксиологической парадигме // Филологические науки. – №3. 2009. – С. 103-110; Он же. Аксиологический фразеологический словарь русского языка. Словарь ценностей и антиценостей. – Казань: Центр инновационных технологий, 2011. – 372 с.; Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты. Автореф.дисс... док. филол. наук. – Казань, 2007. – 46 с.; Байрамова Л.К., Багаутдинова Г.А. Аксиологическая фразеология о счастье. Ученые записки Казанского государственного университета. Том 148, кн. 2. Гуманитарные науки, 2006. – С. 53-67; Гибатова Г.Ф. Аксиология в языке // Вестник ОГУ 2011. – №2. – (121)/февраль. – С.127-132; Юнусова Р.Ж. Аксиология фразеологизмов со значением 'гостеприимство / кунакчылык' в русском и татарском языках. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Казань, 2009. – 23 с.; Санеева И.В. Аксиологический аспект языковой картины мира в романе Л.Н.Толстого «Война и мир» (дихотомия «добро – зло»). Автореф.дисс...канд. филол. наук. – Калининград, 2007. – 23 с.; Абдуллина Д.А. Художественная аксиология в автобиографической трилогии Л.Н.Толстого. Дисс. ...канд. филол. наук. – Магнитогорск, 2005. – 208 с.; Кузнецова Е. Художественная аксиология в романе Ф.М.Достоевского «Идиот». Автореф.дисс... канд. филол. наук. – Магнитогорск, 2009. – 24 с.; Мельничук В.А. Аксиологическая динамика русской лексики (конец XVIII - начало XXI в.). Дисс. канд. филол. наук. СПб, 2017. – 216 с.

³ Қамбаров Ф.С. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахслараро муносабат асосида). Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2008. – 26 б.; Пардаев З. Баҳо категорияси ва унинг фанлараро муносабати. Р.Қўнғуровнинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Самарқанд, 2008. – Б.77-84; Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фан. док.... дисс. автореф. – Т., 2010. – 49 б.; Раҳматова М. Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида «ѓўзаллик»

axiological modality and assessment, axiological linguistic analysis of proverbs are on the agenda.

It is worth noting that the linguistic status, semantic-methodical use, linguistic and cultural characteristics of Uzbek proverbs, axiological research of anthropocentric proverbs (based on the materials of Uzbek and Russian languages) were analyzed in a cross-sectional aspect, despite the fact that Uzbek proverbs were specially studied from an axiolinguistic point of view, the axiological assessment of the phraseological units of the Uzbek language itself description of its characteristics, thematic classification of axiological farzeologisms, elucidation of the linguistic axiological characteristics of the poetics of the Uzbek language did not take place in the research plan.

The connection of the dissertation research with the research plans of the institution of higher education where the dissertation was completed. The dissertation was completed in accordance with the research plan of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi within the framework of the topic “Social, historical and modern development of the language”.

The purpose of the research is to reveal the semantic-stylistic features of the axiological lexicon on the basis of phraseologisms and artistic texts in the Uzbek language.

Tasks of the research:

show the connection of axiolinguistics with new trends in linguistics;

analysis of axiolinguistic approaches in current linguistics;

describing the concepts of axiology and axiological assessment, defining the semantic-stylistic features and linguistic significance of the axiological lexicon;

determine the use of the axiological lexicon of the Uzbek language in phraseology;

to prove that the axiological lexicon is the main source of phraseologisms of axiological phraseologisms thematically;

to analyze the meaning of the axiologeme of *happiness and unhappiness*, which is actively expressed in Uzbek phraseology, to determine its important features;

elucidating the axio-linguistic features of the artistic text on the example of examples of Uzbek poetry;

artistic metaphors, their peculiarities, the individual way of thinking of the creator in expressing axiological assessment, as well as the influence of external factors (ideology, philosophy, environment, etc.):

Analyzing the dominant axiologeme of *freedom-captivity* in Abdulhamid Cholpon's poetry.

As the object of the research, axiological approaches in linguistic research, theoretical information about the connection of axiological linguistics with the current directions of linguistics, phrases expressed in the axiological lexicon of the Uzbek

концептнинг лисоний хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. – Бухоро, 2019. –189 б.; Маджидова Р.У. Антропоцентрик мақолларнинг аксиологик тадқики (ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида). Филол. фан. док.(DSc)... дисс. автореф. – Фарғона, 2020. – 76 б.; Усманов Ф. Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқики. Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)... дисс. автореф. – Т., 2020. – 57 б.; Баҳранова Д.К. Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категорияланиши. Филол. фан. док.(DSc)... дисс. – Т., 2022. – 243 б.; Комилова Г.Р. Ўзбек тилидаги мақолларнинг аксиолингвистик таҳлили. Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)... дисс. – Т., 2022. –167 б.

language, samples of Uzbek poetic texts, and poems using the axiologeme of *freedom-captivity* from Cholpon's work were selected.

The subject of the research is the linguistic description of the axiological assessment, the lexical-semantic features of the phraseological units reflected in the axiological lexicon of the Uzbek language, the poetic interpretation of the axiological lexicon in poetic text samples.

Research methods. The methods of description, classification, cognitive analysis, axiolinguistic analysis, systematic analysis, and contextual analysis were used in the dissertation.

The scientific novelty of the research is as follows:

the mental and cultural specific aspects of the phraseologisms representing the axiological lexicon of the Uzbek language are revealed, and the semantic-stylistic possibility of axiological pairs in the status of value and anti-value is determined in the process of scientific substantiation of axiological phraseology;

based on the poetic axiology of the Uzbek language, the evaluative nature of the artistic text is revealed, it is proved that values and their reflection of the creator's worldview and axiological evaluation in the artistic text;

in the poetry of Abdulhamid Cholpan, it was determined that the concepts of free will and lack of will are axiologically dominant, and their leading position was revealed;

the connection of axiolinguistics with modern trends in linguistics is determined, the lexical and semantic features of the concepts of axiology and axiological assessment, characteristic of the Uzbek language, the stylistic and axiological nature of the text are revealed.

The practical results of the research are as follows:

it is scientifically and theoretically based that the conclusions drawn based on the detailed analysis of the existing theoretical views on axiological lexicon serve to reveal the place of the axiological lexicon;

phraseological units representing the axiological lexicon are systematized and analyzed;

problem of the artistic interpretation of the Uzbek language axiological text is revealed;

creates a semantic field that includes several axiological lexicons.

The reliability of the research results is the clear coverage of the problem, reliance on specific scientific sources in providing theoretical information, methodological excellence, the approach and methods used in the work are based on factual materials, the implementation of theoretical ideas and conclusions presented in articles published in national and international scientific publications, and the approval of the obtained results by authorized structures.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research results is determined by the fact that the theoretical conclusions drawn from the analysis and observations allow the axiological evaluation and classification of the phraseological units reflected in the axiological lexicon of the Uzbek language, the poetic interpretation of the axiological values has been specially studied and important scientific conclusions have been drawn.

From the conclusions of the practical significance of the research results, the creation of textbooks, educational and teaching-methodical manuals, preparation of master's and doctoral dissertations on current linguistics, introduction to linguistics, modern Uzbek linguistics, general linguistics, linguistics, linguistics, cultural studies, stylistics, speech culture, text linguistics, translation theory and practice. It is explained that it can be used in studying special courses.

Implementation of research results. Based on the scientific results of the study of the semantic-stylistic features of the axiological lexicon of the Uzbek language:

“2020-1-ES01-KA107-080851” of ISM of the Erasmus+ program, KA-107– was used within the international project International loan mobilization between Rioja University (reference number 01-2006 of the Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature dated June 7, 2022). As a result, in the example of scientific and artistic materials in the Uzbek language, symbols that reveal the conceptual-content characteristics of the tools reflecting the axiological layer, axiological pairs in the status of value and anti-value enriched the content of this program;

observations and analyzes of the poetic interpretation of axiological concepts in ancient written artistic texts, which are considered an important factor in the stages of the formation and development of the Uzbek language for many centuries, the influence of time, religion, philosophy, ideology, politics on the age-old values passed from ancestors to generations in the mind of the nation, the manifestation of axiological evaluation in linguistic units, Also, the scientific and theoretical conclusions about the conditions of development were used in the theoretical part of the practical project on the topic PZ-20170927147 “Research of Turkish written sources from ancient times to the 13th century” (2018-2020) (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi Reference No. 04/1-2019 of June 9, 2022). As a result, in the analysis of the axiological lexicon, the vernacular and the artistic language serve as an important source, in particular, it is the basis for drawing conclusions about the way of thinking, mental characteristics and world view of the people that have been formed throughout the centuries;

values, sacred concepts, spiritual and material world of man, scientific information on the uniqueness of national-cultural outlook, National Television and Radio Company of Uzbekistan, TV and radio channel “O‘zbekiston”, “Education and Development” radio broadcasts prepared by the “Cultural, Educational and Artistic Broadcasting” editorial office of the NTRCUz “O‘zbekiston Teleradiokanal” NTRCUz dated February 28, 2022 reference number 04-36-475 were used in the preparation of scripts. As a result, the dissertation helped the radio creators as a close scientific source during the radio broadcasting of the research issues.

Approval of research results. The research results were discussed at 2 international and 5 national scientific-practical conferences.

Publication of research results. A total of 14 scientific works have been published on the topic of the dissertation. Of these, 7 scientific articles, including 4 in republican and 3 in foreign journals, were published in scientific publications in which it was recommended to publish the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

The structure and scope of the dissertation. The study consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of used literature, and its volume is 150 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introduction, the relevance of the dissertation topic is based, the purpose and tasks, objects and subjects of the research are described, the compatibility with the priority directions of the development of science and technology of the republic is shown, the scientific novelty and practical results of the research are described, the scientific and practical significance of the obtained results is revealed, the implementation of the research results into practice, published works and information on the structure of the dissertation are presented.

The dissertation, entitled “**Axiology in current linguistic research**”, consists of three chapters. The first chapter is called “*Axiology - Philosophy of Values*”, the place of value in language, the history of axiology becoming a research object of linguistics, its related and different aspects with other related fields of science, the scientific-theoretical views and the perspective of axiolinguistics are discussed. Values, sacred concepts reflect the unique aspects of a person's spiritual and material world, national-cultural outlook. Naturally, values are expressed through language and gain stability. The moral and spiritual health of society is also reflected in its attitude to ancient values. In this sense, axiological linguistics is the science of values in a particular language. “The analysis of the values considered to be superior in linguistics opens wide opportunities for researching the construction of the model of national linguistic consciousness, language, and personality” says linguist G.F. Gibatova⁴. Linguistic analysis of values leads to effective results such as evaluative interpretations of the concepts that are considered to be the best characteristic of the nation's mentality, to reveal the peculiarities, to determine the qualities that are considered important for the individual, interpersonal relations, and to determine the aspects related to the religious, philosophical, cultural, spiritual, socio-political, ideological aspects. will come

The question of the place of the so-called indirect expression of value in language has become a research object of modern linguistics. After all, “...any knowledge of the world cannot be free from axiology, that is, some kind of evaluation of what is known. Already, today the rule about the axiological characteristics of the human mind is widely recognized”⁵.

The purpose and subject of the axiolinguistic analysis is based on the reconstruction of the national-linguistic landscape of the world, the axiosphere of various social groups and idiolects⁶. Therefore, any kind of: artistic, non-artistic, religious, gender, age-specific values, concepts that are valuable for specialists in a certain field and individual people - writers, poets - can be the subject of axiolinguistic analysis.

⁴ Гибатова Г.Ф. Аксиология в языке // Вестник ОГУ 2011. №2 (121) /февраль. – С.127-132.

⁵ Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати. – Т.: Маънавият, 2013. – Б.12.

⁶ Павлов С. Лингвоаксиологическая модель человека: Научно-методический аспект// Вестник Мининского университета. – Минск., 2013. – № 2. – С. 56-58.

In addition to this, the goal of axiological research can be defined as revealing the values of the language unit and phrase level. Philosophical classification is the basis of linguistic analysis of values, and their exact separation in language creates certain difficulties. It is known that the concepts of value and price are closely related. A person distinguishes between what is value and what is countervalue by means of evaluation. But not all the words that have the characteristic of evaluation, in particular, the colorful lexicon, can be equated with value. Colorful lexicon adds and enhances the emotional value of the word. Axiological meaning can exist in the word itself, without stylistic coloring.

The second part of the chapter is called "Axiology and modern linguistic studies". Linguistic axiology in Uzbek linguistics is currently at the stage of formation, a number of researches have been carried out in this regard, and the main directions have been determined. The works created in our country take an example from the theoretical views of the world, especially Russian linguistics. The attempts of Russian linguists to create the theoretical and methodological foundations of axiological linguistics bore fruit. Axiological linguistics is a research approach used within linguistics. Today, there are several disciplines with axiological potential - ethnolinguistics, lingucultural studies, social discourse analysis, political linguistics, linguocriminology, theolinguistics, etc⁷.

The task of axiolinguistic research is to determine which values belong to the group of speakers based on the study of expressions, cognitive mechanisms, and communication strategies specific to the speech of a representative of a particular language.

At this point, it is necessary to dwell on the issue of the axiolinguistic analysis method. It is known that semantic analysis is a step in the sequence of the algorithm of automatic text understanding, the purpose of which is to identify semantic relations and create a semantic image of the text. At the same time, values by their nature are prone to cognitive analysis, therefore, cognitive analysis refers not only to comprehensive linguistic analysis, but also to the study of the processes of perception and understanding through speech and language, which provides knowledge about mental processes such as memory, imagination, emotional cognition, impression. requires. In general, cognitive-oriented theories of semantics are concerned with the understanding and use of language. In particular, they are effective within certain limits, they must describe what is really "happening in our perception", that is, what is psychologically verifiable⁸. The evaluative nature of values requires a semantic-cognitive approach.

The third part of the chapter is called "Axiological assessment as a form of subjective attitude". It is known that one of the central concepts of pragmatics is evaluation. Value is considered a philosophical-logical category, and its theoretical basis is reflected in formal axiology⁹. This issue is related to the semantic orientation of language, which focuses more on the content aspect of language or speech units and is researched on the basis of philosophical views. So, assessment is the process of activity

⁷ Павлов С.Г. Лингвоаксиологическая модель человека: Научно-методический аспект // Вестник Минского университета. – Минск, 2013. – № 2. – С. 18.

⁸ Ченки О. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях // Вопросы языкоznания. – М., 1996. – № 2. – С. 69.

⁹ Қамбаров F. С. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахслараро муносабат асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Т., 2008. –Б. 9.

that determines the significant aspect of the object, its value. This activity is performed by the subject, based on a certain pattern, and the object is given a positive or negative quality - evaluation based on this pattern. For this reason, "The expression of the positive or negative attitude of the speaker to the objective existence and his speech is considered a subjective assessment"¹⁰.

Axiological assessment is a category of subjective assessment of social-political, cultural-spiritual, everyday life events in society, and it can be embodied in any word, phrase or text in the language. Although the problems related to the category of assessment, which is the basis of axiological activity, are widely discussed by linguists, philosophers and logicians, there are many controversial opinions and issues that are not fully resolved¹¹. S. Boymirzaeva's monograph "Text modality" to the concept of axiological evaluation, evaluation is the attitude of the speaker or speech subject to existing things and events. Sometimes this "relationship" is further defined and its subjective, objective-subjective and subjective-objective types are distinguished¹². Most linguists agree with this definition.

In linguistics, the concept of "valuation" refers to the attitude of the language carrier to things and events in reality, sealed by society. The main method of reflection of the value system is the category of linguistic assessment. The assessment given by a person to the objects of reality, as well as his actions, dreams, goals and aspirations, etc., related to this assessment. through the analysis, an idea is formed about his character, worldview and, in general, the direction of values.

In the second chapter of the research entitled, "**Usage of Uzbek language axiological lexicon in phraseological units**", axiological lexicon is studied as the main source of phrases, during the research of axiological phraseology a thematic classification of axiological pairs in the status of value and countervalue is presented, the axiological pair "happiness-unhappiness" (axiological dyad) is semantic analyzed. The first part of the chapter is entitled "*Axiological lexicon as the main source of phrases*" and focuses on the analysis of axiologemes in fixed compounds.

It should be noted that phraseological units have peculiarities related to culture, mental characteristics, traditions, worldview. After all, "It is worth admitting that there is no set of situations and forms that are universal for language communities and languages. The internal differentiation of the language is the consequence and expression of the social structure of the society"¹³. In works dedicated to the research of phraseological units from the national-cultural point of view, the concept of phraseology, the national mental fields of language speakers of a certain culture are analyzed, and the mental essence of phraseologisms in one or another language is studied. In such cases in most cases, the analysis is carried out in a comparative aspect of different languages, as a result, it becomes clear that there are similar aspects of phraseology, that national realities and national realities can be found in their components, which shows the specific importance and value of the concepts chosen as values is explained by ownership.

¹⁰ Кўнгуроев Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. –Т.: Фан, 1980. – Б.56

¹¹ Пардаев З. Баҳо категорияси ва унинг фанлараро муносабати. Р.Кўнгуронинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Самарқанд, 2008. – Б.77-84.

¹² Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Т.: Фан, 2010. – Б. 120-121.

¹³ Dadaboyev H., Usmanova Sh. Xorijiy sotsiolingvistika. – Т.: Milliy universiteti nashriyoti, 2013. – В. 18.

Axiological phraseology clearly reflects the figurative thinking of a particular nation, the national-mental worldview. During the study of axiological phraseology in research related to this field theoretical views related to axiological pairs (axiological dyads) are advanced¹⁴ and classified. On the basis of most of these classifications, in addition to the concept of “general evaluation” that any object of imagination/reflection can be creatively or negatively evaluated, i.e. perceived in the status of axiological “value”, there are five special areas in which values traditionally exist and emerge: the area of truth, beauty the field, the field of ethics, the field of pleasure, the field of practical benefit lies in the concept¹⁵. The work provides detailed information about these areas and classifications.

The second part of the chapter is called “*Thematic classification of axiological phraseology*”. In this chapter, based on the classification of axiological pairs in the status of value and anti-value in many axiological phraseology studies, phraseological units were thematically classified and analyzed, and some topics that seemed acceptable were proposed. In particular, the dissertation relied on the following classification of axiological pairs: **physiological axiologemes**: *life-death, health-disease, youth-old*; **material axiologemes**: *wealth-poverty, hunger-fullness*; **social axiologemes**: *diligence-laziness, justice-injustice, prosperity-poverty, peace-unrest, stability-instability, sojourn and settlement*; **spiritual axiologemes**: *patience-impatience, happiness-misery, love-hate*; **spiritual and moral axiologemes**: *true-false, polite-immoral, modesty-vanity*; **intellectual axiologemes**: *intelligence-insanity, wise-ignorant, educated-uneducated*; **emotional axiologemes**: *laughter-crying, joy-sadness*; **religious axiologemes**: *heaven-hell, halal-haram*; **national-ethical axiologemes**: *honorable-unhonorable, thoughtful-thoughtless, chaste-unchaste, imaginal-immoral, prudent-immoral*; **absolute axiologemes**: *bread, water, parent, child, relative*.

In the third part, called “*Axiological analysis of the axiological pair of happiness-unhappiness*”, semantic-stylistic analysis of mental axiologeme of happiness-unhappiness is carried out. The concept of unhappiness is considered as an axiological concept, that is, a concept that evaluates a person. The attitude of assessing one's fate is realized in the form of the idea of *happiness, it is in itself* expresses the basic concept of *happiness* and *unhappiness*¹⁶. The Uzbek language has a lot of expressive-emotional coloring, if the expressions *омади чопмоқ, баҳти кулмоқ, тақдир сийламоқ, омади кулмоқ, баҳти боқий бўлмоқ, баҳти бутун бўлмоқ, боши кўкка етмоқ, омад кулиб боқмоқ, баҳтли бўлмоқ* means *happiness*, phrases *боши ҳамдан чиқмади, баҳти қаро бўлмоқ, омади кулмаган, тушкунликка тушиб қолмоқ, баҳтсиз бўлмоқ* are used for unhappiness. Although the lexeme of happiness as an axiological concept means unique human feelings, it is also connected with other concepts such as love, friendship, and love, with expressions such as *юрак бағридан урмоқ, жигардан урмоқ, шайдо қилмоқ, юракдан урмоқ, юрагини топширмоқ, муҳаббат қўймоқ, кўнгил бермоқ*. Also, the hyperonym of happiness and unhappiness acquires a

¹⁴ Байрамова Л.К. Аксиологический вектор фразеологизмов. Материалы итоговой конференции 2008 г. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2009. – С. 27-30.

¹⁵ Бу ҳақида қаранг: Серебренникова Е.Ф. Лингвистика и аксиология: Этносемиометрия ценностных смыслов. Коллективная монография. – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – С.29.

¹⁶ Мардиев Т. «Баҳт» концептининг лингвомаданий ва семантик талқини (инглиз ва ўзбек тиллари қиёсида) //Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим. – Самарқанд, 2016. – Б.42.

hyponymic meaning in phraseology: *бахтсиз құлмоқ* (фарзандининг оила құрмаслиғи ёки севмаган кишиси билан оила қуришига сабаб бўлиш), *күзлари баҳтдан чақнамоқ* (муайян вақт оралигидаги қувончли ҳолат), *баҳтига тўсқинлик құлмоқ* (севганига етишишига қаршилик кўрсатиш), *баҳтиқаро* (ёлгиз аёл), *баҳтини қўлдан чиқармоқ* (севган кишисидан ажералиш), *баҳтини берсин* (яхши оила қуриши), *баҳтсиз ҳодиса* (фалокат) acquires different specific meanings.

In the phraseology of happiness and unhappiness, the names of human organs such as *liver*, *head*, *forehead*, *heart*, *shoulder*, *liver* - with the participation of somatisms *бағри қон*, *бағри эзилди*, *бағри хун бўлди*, *дили пора*, *жигар бағри хун бўлди*, *елкасидан сафар ойи қуrimoқ* represents the description of unhappiness and has various stylistic graded content. For example, expressions such as *манглайига сиғмаслик*, *манглайи шўр*, *манглайи қора*, formed using somatism of Mongolian *forehead* (ADUL, I, 445) mean the axiologeme of unhappiness.

It is known that in the literary language the concept of unhappiness is expressed through expressions such as *пешонаси шўр*, *шўрини қуритмоқ*, *шўри қуриди*, *шўринг қурсин*, *шўрига шўрва тўклиди* with a lexeme *salty*. This spiritual axiologeme is bad luck for those around him (Moysafid, who was coming from behind him, poked the young man's groin with something, then pointed at his forehead with a crooked finger: – *Пешонанга ер битган бўлса оласан...* – деди ва шундай эмасми, демоқчи бўлиб аравадагиларга қаради. – *Битмаганига қарайдими,вой...* – деди йигит чолни нодонга чиқарган оҳангда, – *пешонамга чойракорчилик қиласан*, деб битган бўлса, уни ўчириб йигирма танобгина ер битса ҳам бўлади... А.Қаҳҳор. Сароб.), unhappy (Далаларим – боболарим шўр-шўр пешонаси. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар.), to be unhappy (Бошида давлати йўқ ҳалқнинг пешонаси шўр, турган гапки, баҳти ҳам шунга яраша яримта бўлишини, ўз-ўзидан, нони ҳам, номи ҳам бутун бўлмаслигини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Газетадан.)

Analyzes of axiological phraseologisms led to the general opinion that phraseological units are specific traditional, mental models of the world preserved in the reserve of a certain vernacular language, in which the assessment of values is more vividly and figuratively manifested.

The third chapter of the dissertation, entitled “**Artistic analysis of the axiological lexicon of the Uzbek language**”, consists of 3 chapters, in which the artistic text is researched on the basis of an axiological approach and the realization of the values existing in the language through the subjective gaze of the creator, in which the influence of cultural, religious, historical-social, political, ideological factors is revealed. In the 1st part of the chapter known as “*Reflection of axiological lexicon in Uzbek poetry (as an example of the axiological pair of life and death)*”, the following interpretations of these concepts were determined based on observations on the pair of life and death, which are considered active axiologemes in Uzbek classical and modern poetry.

1. *Recognizing death as an anti-value that causes mental anguish, thereby emphasizing that life is a priceless value.* The axiological interpretation of the concept of death can be observed even in the oldest literary monuments of the Turkic peoples. In the inscription “*Kul Tegin*” the misfortune that brought death to “*Ínim Kül Tigin kergek bolti özüm sakintim. Körür közüm körmmez teg bilir bilingim bilmez teg bolti. Özüm*

sakintim. Öd Tengri yasar kişi oğlu kop ölgeli törmiş... (“My dear Kul Tegin died, I was very sad: my eyes became weak, my mind became unfathomable, I grieved myself, the blue sky (god) distributes the fate (time), the human child is born to die... ”)¹⁷. In this passage, the meaning of the core of the concept of death is the end of the life of a living organism, a series of frames related to death: *death-sorrow, sight-blindness, perception-insensitivity* (my mind has become unfathomable), *blue sky (god)-child of man, death-birth*, etc. follows its pairs, gives a unique poetic spirit to the text, serves to impress.

2. *Viewing the concept of life as transitory and the concept of death as an eternal value.* In Uzbek poetry, the axiological pair of life and death was strongly influenced by Islamic culture, in particular, the teachings of Sufism philosophy, and its interpretation acquired a new meaning in this regard. Now, instead of the axiological evaluation of death as *separation*, the view of the transience of life, the fact that it is not necessary to put too much lust and desire on it, and the rightness of death gains stability.

3. *The concept of life is the highest value, death is eternal absence.* At the same time, during the development of Uzbek poetry, the interpretation of life as a *precious blessing* and *supreme value* given to man is also observed.

Жондин сени кўн севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўн севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники севмак ондин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўн севармен, эй умри азиз (Алишер Навоий)¹⁸.

4. *Material (materialistic) interpretation of life and death.* In the poetry of the 20th century, the concept that life is a high value finds a unique interpretation, absorbing the creative worldview and individual assessment. In contrast to classical literature, new Uzbek literature develops the principle of recognizing death as a natural physiological process and life as eternal. The materialistic worldview denies human life after death: human life is limited, and life is eternal. This kind of assessment, in most cases, is expressed in an explicit form. In the lexical-semantic field of the concept, there are many lexemes *eternal, forever*.

5. *Romantic interpretation of life and death.* In the literary text, the axiological field of the concept of love is often *life and death* axiological concepts or, conversely, in the field of axiological concepts of life and death, there are concepts of *love and separation*. In the work, examples of works of poets such as Alisher Navoi, Amon Matjon, Rauf Parfi are given to the interpretation of death in the path of love as a value in classical and modern poetry.

6. *Modernistuc interpretation of the axiological pair of life and death.* Feeling between life and death, for the events happening around the feeling of responsibility, fear, pain, remorse are the leading features of this direction. “However, in modernism, the boundaries of the main opposition of *life/death* are not mutually exclusive, they are changing and passing from one to the other”¹⁹. For the modernist poet, both are an unsolved puzzle, and the lyrical hero seeks meaning from it.

¹⁷ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи, I китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б. 75.

¹⁸ <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiv/alisher-navoiv-ruboylari-tahlii.html>

¹⁹ Егорова Л.П. Экзистенциальные мотивы. Эрос и Танатос - История русской литературы XX века. Первая половина. – 2014. <https://scribble.su/school-literature/history-lit-xx-egorova/5.html>

Йўқлик дея аталувчи чоҳда ўзаро тумашшии зарурат
 эканлигини чуқур тушунган ва буни тушунтира олмай
 дилтанг бўлган зот
 Сен улуг ибтидодан нарироқча бир қадам босдинг
 шу боис Аллоҳнинг қаҳри келди
 Пайғамбар қарғади сени
 шайтони лайндан-да баттарроқ бўлдинг
 бироқ сенинг руҳиятингни тўлдирган завқу шавқ
 икки дунёда ҳам йўқ фақат сенда бор
 эй абадий йиғи эй абадий кулги эй абадий жимлик (Бахром Рўзмуҳаммад)²⁰.

In this poetic text, the connotation of the opposite value of *death* is given by the lexeme of *absence* and associated *weeping*, following the concepts of *silence*; although the axiology of *life* is not used in the text, its association is connected with the concepts of *pleasure*, *joy*, *eternal laughter*, but both values are not opposed to each other, on the contrary, they have created a complex, intertwined axiological field. The absence of punctuation in the text also contributes to this impression.

Based on the characteristics of modern poetry, the value pair of *life and death* finds its interpretation in complex, unexpected, colorful forms:

Ёдимдадир ўшал дамлар,
 кулгуларине эди сўлим,
 ҳали йироқ эди ғамлар,
 дунёда йўқ эди ўлим.
Қовжирадим ёз гулидай
согинганча ўшал жойни,
холи кеча, етим ҳулво,
ярқираган улкан ойни...²¹

In the axiological field of life, the lexemes of *laughter* and *pleasant lie* in the outer periphery, while the nuclear meaning of the concept of the axiological field of death, *sorrow* in the near periphery, and the lexemes of *withering*, *summer flower*, and *poor* are located in the outer periphery.

The peculiarity of the axiology of the artistic text is that it absorbs the author's point of view, genius creators say their words about man and the world, thus ancient values acquire a new meaning. "Cognitive approach to the creation of speech (text) requires research of the mechanisms of expression of conceptual content through natural language. A creative person who creates a speech discovers new, unique forms of speech expression while using the traditional tools available in the language in the process of expressing reality through linguistic elements²². At the same time, the poetic world of the artist, his unique style differs from the usual manifestation of values in language. Observations about the axiological pair of life and death in Uzbek poetry show that the attitude and approach to these values change under the influence of time, religion, philosophy, and ideology, and at the same time, the artist's worldview and individual image style of thinking have left their mark.

²⁰ Бахром Рўзимуҳаммад. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriysi/ozbek-zamonaviy-sheriysi/bahrom-ruzimuhammad/>

²¹ Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 7.

²² Ҳудайберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини. Филол. фан. док..... дисс. автореф.– Т., 2015. – Б. 25.

The second part of the third chapter is called “*Metaphorical-axiological interpretation of the concept of life and death*”. Metaphor, which is one of the means of expressive evaluation in the poetic text, is devoted to analysis. Metaphor is usually by its nature prone to emotional coloring, so it reflects a certain assessment, attitude. At the same time, it is worth noting that artistic metaphors differ from linguistic metaphors. According to G. N. Sklyarevskaya, the metaphor in the language has a systematic nature, it is objective, performs the function of communication, anonymous, can be recreated. Artistic metaphor is inseparable from its context in the text, it is there that its semantic essence can be determined²³.

In the dissertation, unique expressions of artistic metaphors found in poetic creations from the ancient monuments of Turkish poetry to modern Uzbek poetry are analyzed. Let's look at the examples: *Ўлук била қўшиуди Туғмииш куни уши батар* (*Ўлим билан қўшиуди Умр қуёши бомар*)²⁴.

In this passage, two transitions occur at the same time: the *sun of life* - a noun with a noun and the *sun of life sets* - a noun and a verb combine to form axiological metaphors of life and death. The frames in the nuclear sense of *the round illuminant in the form of hot gas* (ADUL, V, 364) of the sun, which gives *light and heat*, evoke the association of *light, heat, and life*, and the frames of *darkness and coolness* associated with the sunset at the end of the day follow the associations of the end.

Another metaphorical concept of death is lexeme *abscission*. In Uzbek poetry, the connotative meaning of the word *abscission* is often used in artistic metaphors: *Хазон япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғайдим*²⁵; *Мевага етмай хазон бўлди баҳорим*²⁶; *Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монеъ*²⁷.

Based on the analysis, it was concluded that although the connotative meanings of the *abscission* lexeme are somewhat different, they carry a negative value, at the same time, it follows the associative chain of *ending, disappearance* and related death, and contradicts *life, eternity*. For example, *Хазон елини кўрунг, чархи беъафога бокинг*²⁸ - the cognitive model created by the poet served to convey the axiological assessment of the shortness of life and the transience of life. Here, the meaning is transferred through connection, i.e., naming the autumn season with the denotation *abscission* (metonymy), and with the word *wind*, a metaphorical meaning in the context is created.

Metaphor, as one of the means of pictorial vision of the world, certainly reflects aspects related to the philosophical, religious, and ideology of the time along with cultural factors. The reaction to the concepts of death and life in the poetry of the last century under the influence of communist ideology is also reflected in its axiological metaphor. *Eternal, permanent* concepts, which are often found in the materialistic interpretation of the axiologeme of life, are also observed in artistic metaphors with materialistic content.

²³ Скляревская Г. Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – С. 35-37.

²⁴ Алп Эр Тўнга ёки Афросиёб жангномаси. Нашрга тайёрловчи Абдурахманов А. – Т.: Чўлпон. 1995. – Б. 12.

²⁵ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: О‘qituvchi, 2008. – Б. 5.

²⁶ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 4-жилд. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. –Т.: Фан, 1989. – Б. 218.

²⁷ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 1-жилд. Бадойиъ ул-бидоя. –Т.: Фан, 1987. – Б. 333.

²⁸ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 4-жилд. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. –Т.: Фан, 1989. – Б. 260.

*Мангу ҳаёт мусиқасин
Тинглаб-тинглаб қонолмайман...²⁹*

In modern Uzbek poetry, there are specific metaphors based on modernist interpretations of life:

*Қирқ кун чилла қуриб ўтиродим мафтун.
Сенга –
Кундай балқиб келгувчи баёт.
Бор-йўғимдан ажраб қолсам –
Бир ютум,
Севги бер илоҳий, жсаноби ҳаёт³⁰.*

Observations have shown that in the creation of artistic axiological metaphors, the artist's personal-individual view, understanding, evaluation, association, unique artistic perception and interpretation of existence play an important role. Accordingly, it was proved that the axiological assessment in the artistic text is realized through traditional translation and unexpected unconventional contextual metaphors, while it was found that lexemes with traditional metaphorical content acquire different meanings in different contexts.

In the part “Realization of axiologemes of free-slavery (free-slave) in Cholpon's poetry” of the third chapter, the leading values relied on by the creator are explored in the artistic text. The nature of the artistic text is such that the values are not clearly expressed, they are embedded in the entire discourse of the work. In our opinion, the extraction of axiological dominants gives effective results in determining the values that the author cherishes. Axiological dominant “... is such a base word that concentrates the main content of the text, becomes its semantic and compositional center, and thus undergoes various semantic and stylistic transformations”³¹. From the point of view of axiological linguistics, a dominant is a value that manifests its identity in terms of a person's (in our case, a creator) moral, social, political, and cultural outlook³². Also, “Value assessment is essentially the emergence of emotional-intellectual significance of perceived/experienced things in the form of taste-based conclusion, judgment of conscience, symbol of trust, mediative reasoning”³³. From this point of view, the work of Abdulhamid Sulayman's son Cholpon is noteworthy among the new Uzbek literature of the 20th century. In the work, the realization of the axiological pair of *free and slave* and its noun form *free/freedom-captivity* in the poet's artistic world was studied on the example of his poetic works. It was found out in observations and analyzes compared to, say, the most universal values of life and death, good and evil, love and hate that there are many quotations in Cholpon's poems where *free* and its core is *free* and *slave* and the axiological couple of *freedom* and *slavery* formed from this core.

Free lexeme is used in most cases in the nuclear sense, it is expressed in various forms, each axiological unit forms its own associative field.

²⁹ Ойбек. Созим. Шеърлар тўплами. –Т.:Faфур Ғулом, 1980. – Б. 15-16.

³⁰ Адували Кутбиддин. Хаёл кечаси (Қайғу пичоғи). –Т.: Ёзувчи, 1994. – Б. 15.

³¹ Тороп П. Тотальный перевод / П. Тороп. – Тарту: Научный поиск, 1995. – 256 с.

³² Бу ҳакида қаранг: Мосиенко Л.В. Аксиологические доминанты в художественных произведениях Гийома Миоссо //ВЕСТНИК ОГУ – №11. – (172)/ноябрь 2014. – 49 с.

³³ Серебренникова Е.Ф. Лингвистика и аксиология: Этносемиометрия ценностных смыслов (коллективная монография). – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – С.9.

We conditionally defined the context of this concept in the form of positive + and negative -, and in terms of contexts of use, we witnessed that the - form is more common.

CONCLUSION

1. Axiological linguistics is a research approach used within linguistics. Today, there are such disciplines as ethnolinguistics, linguculturalology, social discourse analysis, political linguistics, linguocriminology, theolinguistics, which have axiological potential.

2. Axiological methodology includes methods of structural-semantic analysis and cognitive analysis, but the conclusions are interpreted in terms of linguistics and axiology. The object of linguistic axiology is manifested in the form of interrelated "language - mind - society - culture – man". According to the goal of axiological research, it emphasizes the cognitive, social and cultural aspects of language phenomena. The material of analysis of axiology is language, which is considered a means of formation, expression and demonstration of values.

3. Cognitive analysis is a widely used method in current linguistic axiological research. If the task of cognitive analysis is to determine how a certain part of reality is perceived and divided into categories, then axiolinguistic analysis separates the ones that have an evaluative nature and are valuable as values. Axiological studies have the goal of determining which concepts are recognized as positive and which are considered negative by the consciousness of a particular nation.

4. Axiological assessment is a category of subjective assessment of social-political, cultural-spiritual, daily life events in society, and it can be embodied in the language in the form of any word, phrase or text. Concepts of value in determining the value of events and giving them an axiological assessment are formed in the process of historical development of mankind. Axiological assessment is given in relation to phenomena of this type, which do not have a clear limit and measure.

5. The study of the axiolinguistic realization of phraseological units is often carried out in the aspect of comparing or comparing different languages, as a result of which phraseological units are very close to each other, not only national but also national realities can be found in their composition, the existence of national realities - each nation's own national - mental worldview, territorial limitation, diversity of spiritual and moral criteria, the existence of national realities means that concepts selected as values have the same importance and value in all nations is explained by ownership. Such language units are important in the study of axiological lexicon.

6. The scope of analysis of axiological linguistics is wide, and the text of any type and style can be the object of its study. In reflecting the axiological lexicon, the poetic thinking of the people and the linguopoetic skills of the creator are of great importance. It is only in the process of researching artistic works that it will be possible to solve such issues as the role of axiological lexicon in the language, which linguistic tools are used to express it, and what phenomena it creates. In particular, it was determined that the axiological lexicon reflected in Uzbek poetry can be classified according to its social characteristics.

7. Axiologemes, which created the axiological lexicon, are linguistic phenomena that require study or conceptual research at the level of certain archisemes. Any

axiological pair represents a semantic field that gathers a number of words around it. In particular, the concept of life and death is considered an axiologeme with hundreds of macro and micro concepts.

8. Literary text is evaluative in nature. The artist presents to the society certain values based on his artistic work, and has the opportunity to form the consciousness of the student regarding values.

9. During the research, six different axiological-poetic interpretations of the concepts of life and death based on the literary-philosophical, religious and ideological views of certain periods of Uzbek literature: recognizing death as an anti-value that causes mental suffering and thereby emphasizing that life is a priceless value, the concept of life is transitory, and the concept of death a view of eternal value, the concept of life as the highest value, death - eternal absence, material (materialistic) interpretation of life and death, romantic interpretation of life and death, modernist interpretation of the axiological couple of life and death.

This classification has shown that there are common and different aspects between the process of values, traditional and axiological assessment related to the era.

In the analysis of values, it was observed that transformations affect the axiological-associative field of the concept, and transformations also occur in related poetic images. In particular, the analysis showed that the value assessment of death in ancient Turkic writings differs from the axiological assessment of the later stages, as well as the exchange of the value and non-value content of the concepts of life and death in Sufism poetry.

10. Values in society may undergo certain changes due to the influence of time, political-social, moral views, and ideology. It was observed that the transformations in the interpretation of values affect the axiological-associative field of the concept, their manifestation in language, and the impetus for evolution in poetic images.

11. The analysis of axiological metaphors showed that allusion is not only a methodological tool that serves imagery, but also a means of knowing, categorizing, evaluating and explaining the world, describing a concept related to a certain field using a concept related to another field.

12. The analysis of axiologemes *free and slave* and *free/freedom-captivity* in the work of Abdulhamid Cholpan was the basis for the following conclusion: the landscape of the artistic world created by the artist in the artistic text reflects the national, aesthetic and moral imagination, philosophical views and values of a certain nation. The author expresses his attitude to goodness and evil through his subjective assessment of values. The analysis of the system of axiological dominants in the artistic text allows to determine the leading values in the creator's mind and the basic priority values in his attitude to reality.

13. Research on values and their manifestation in language has led to the conclusion of the partial correctness of views that there are single values based on general knowledge of the world view. After all, national-cultural differences and stereotypes characteristic of different periods and cultures, ideological views prevailing in philosophy and society, propaganda and propaganda have an effect on the axiological picture of the world in human imagination and its verbalization in language.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01. ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
НАУЧНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ТАШКЕНТСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ
АЛИШЕРА НАВОИ**

**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ УЗБЕКСКОГО
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

ХУДАЙКУЛОВА ШАХНОЗА СУВАНОВНА

**СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
АКСИОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2020.2.PhD/Fil1265.

Диссертация выполнена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы.

Автореферат диссертации размещён на трёх языках (на узбекском, английском и русском) на веб-странице Научного совета (www.tsuull.uz), а также на информационно-образовательном портале "Ziyonet" по адресу (www.ziyonet.uz).

Научный руководитель:

Дадабоев Хамидулла Арипович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Собиров Абдулхай Шукурович
доктор филологических наук, профессор
Бахронова Дилтрабо Келлиёрова
доктор филологических наук(DSc), доцент

Ведущая организация:

Институт узбекского языка, литературы и фольклора

Защита состоится на заседании научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 при Ташкентском Государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои 27.10.2022 года в 10 часов. (Адрес: 100100, город Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Хожиба, дом 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.tsuull.uz); e-mail: monitoring@www.tsuull.uz.)

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (зарегистрировано за №228. Адрес: 100100, город Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Хожиба, дом 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.tsuull.uz)).

Автореферат диссертации разослан 27.10.2022 года
(регистр протокола рассылки №1 от 27.10.2022 года).

О.М.Алишев
Председатель научного совета при университете
учёных степеней, доктор филологических наук,
профессор

К.У.Марданов
Учёный секретарь научного совета по
присуждению учёных степеней, доктор
филологических наук, профессор

Н.М.Муродов
Председатель научного совета при университете
по присуждению учёных степеней, доктор
филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Актуальность и востребованность темы диссертации. В мировой лингвистике понятие ценности, признанное аксиологической категорией в научном сообществе мира, является основой жизнедеятельности, мировоззрения, поведения и культурных стереотипов определённого человека и общества, поскольку язык изучается в интегральном отношении с человеком и его мышлением, мировоззрением. Ценности и сакральные понятия отражают своеобразие духовного и материального мира человека, национально-культурного мировоззрения. Естественно, ценности выражаются через язык и обретают устойчивость. Нравственное и духовное здоровье общества также отражается в отношении к древним ценностям. Поэтому аксиологическая лингвистика – это область, изучающая ценности в языке и приобретающая актуальность в наши дни.

В мировом языкоznании важное место занимает аксиологическое направление, изучающее природу ценностей, их структурную целостность в бытие и обществе, взаимосвязь различных ценностей с социокультурными факторами и феноменом личности. Аксиология как отдельная отрасль философии разделяет понятие бытия на два элемента – реальность и ценность. Задача аксиологии – показать возможность разума в структуре бытия. Аксиологическая лингвистика также имеет особое значение в силу её антропоцентрического характера. Ведь вещи и события в окружающей среде важны как ценности только в сознании человека. В связи с этим в рамках антропоцентрического подхода описание особенностей аксиологической оценки во фразеологизмах узбекского языка, определение её аспектов, связанных с мировоззрением, менталитетом, тематической классификацией, анализом, детерминацией важных аспектов аксиологических фразеологизмов, анализом специальных языковых единиц, специфическими языковыми аксиологическими особенностями поэтики узбекского языка на основе раскрытия, систематического описания и анализа значений, определяет актуальность данной работы.

Реформы, проводимые в нашей стране в последние годы, имеют большое значение в стремительном развитии языковых и межкультурных отношений в современном языкоznании. В области языкоznания вопросы «Стимулирования научно-исследовательской и инновационной деятельности, создания эффективных механизмов внедрения научных и инновационных достижений, создания специализированных научно-экспериментальных лабораторий, центров высоких технологий и технопарков при университетах и НИИ» создали широкие возможности для повышения объёма и показателей научных исследований. Признание внимания к изучению государственного языка приоритетным направлением государственной политики требует масштабных и основанных на новых подходах исследований в области языкоznания.

Данное диссертационное исследование в некоторой степени служит реализации задач, поставленных в Указах Президента Республики Узбекистан от 13 мая 2016 года №УП-4797 «О создании Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои», №УП-4947

от 7 февраля 2017 года «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан», №УП-5850 от 21 октября 2019 года «О мерах по кардинальному повышению роли и авторитета узбекского языка в качестве государственного языка», №УП-6084 от 20 октября 2020 года «О мерах по дальнейшему развитию узбекского языка и совершенствованию языковой политики в стране», №УП-60 от 28 января 2022 года «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы», в Указе Президента Республики Узбекистан ПП №-2909 от 20 апреля 2017 года «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования», №ПП-2789 от 17 февраля 2017 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности Академии наук, организации, управления и финансирования научно-исследовательской деятельности».

Цель исследования: выявить семантико-стилистические особенности аксиологической лексики на основе фразеологизмов и художественных текстов на узбекском языке.

Объектом исследования являются аксиологические подходы в лингвистических исследованиях, теоретические сведения о связи аксиологической лингвистики с современными направлениями языкоznания, о словосочетаниях, выраженных в аксиологической лексике узбекского языка, об образцах узбекских поэтических текстов, стихотворений с использованием аксиологемы свободы от Чулпана.

Научная новизна исследования состоит в следующем:

раскрываются ментально-культурологические особенности фразеологизмов, представляющих аксиологическую лексику узбекского языка, и определяется семантико-стилистическая возможность аксиологических пар в статусе ценностного и антиценностного в процессе научного обоснования аксиологической фразеологии;

на основе поэтической аксиологии узбекского языка раскрывается оценочная природа художественного текста, а также доказывается наличие в художественном тексте ценностей и их отражение мировоззренческой и аксиологической оценки творца;

в поэзии Абдулхамида Чулпана определено, что понятия свободы и отсутствия воли свободы являются аксиологически доминирующими, и выявлено их ведущее положение;

определяется связь аксиолингвистики с современными направлениями языкоznания, выявляются лексико-семантические особенности понятий аксиологии и аксиологической оценки, характерные для узбекского языка, стилистико-аксиологическая природа текста.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов изучения семантико-стилистических особенностей аксиологической лексики узбекского языка:

из описаний и научных выводов о своеобразии аксиологии художественного текста, выражающего особенности национального ландшафта мира, его языковых особенностей, узуального проявления значений в языке, цель аксиолингвистического анализа в современном языкоznании и восстановление

аксиологической сферы различных социальных групп и идиолектов был использован ИСМ программы Erasmus+, КА-107 – "2020-1-ES01-KA107-080851" использован в рамках международного проекта международной кредитной мобилизации между Университетом Риохи (справка № 01-2006 от 7 июня 2022 года Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои). В результате на примере научно-художественных материалов на узбекском языке символы, раскрывающие понятийно-содержательные характеристики средств, отражающие аксиологический пласт, аксиологические пары в статусе ценностного и антиценностного, обогатили содержание данной программы;

наблюдения и анализы поэтической интерпретации аксиологических понятий в древних письменных художественных текстах, которые считаются важным фактором этапов формирования и развития узбекского языка на протяжении многих веков, влияние времени, религии, философии, идеологии, политики о вековых ценностях, передаваемых от предков к поколениям в сознании нации, проявлении аксиологической оценки в языковых единицах, а также в теоретической и практической частях использовались научно-теоретические выводы об условиях развития проекта ПЗ №-20170927147 «Исследование тюркских письменных источников с древнейших времен до XIII века» (справка № 04/1-2019 от 9 июня 2022 года Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои). В результате при анализе аксиологической лексики народные и художественные языки служат важным источником, в частности, на его основе делаются выводы о народном образе мышления, психологических особенностях и мировоззрении, формировавшихся на протяжении веков;

радиопередачи «Литературный процесс», «Воспитание и развитие», подготовленные редакцией телерадиоканала «Узбекистан» ГУП «Культурно-образовательные и художественные передачи» из научных данных об уникальности ценностей, сакральных понятий, духовного и материального мира человека, национально-культурное мировоззрение использовалось при подготовки сценариев (справка № 04-36-475 от 28 февраля 2022 года УзМТРК «Узбекистон Телерадиоканал» ГУП). Кроме того, относящиеся к настоящему диссертационному исследованию вопросы послужили полезным научным источником для творческого коллектива создателей радиоэпидемий при подготовке материалов для выхода в эфир.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объём работы 150 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I part; I часть)

1. Xudayqulova Sh. Frazeologizmlar–aksiologik leksikaning asosiy manbasi sifatida // ЎзМУ хабарлари, 2018. – Б.498-500 (10.00.00. №15).
2. Худайқулова Ш. Аксиологик лексиканинг ўзбек шеъриятида акс этиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. № 4. – Б.118-120 (10.00.00. №14).
3. Xudayqulova Sh. Nasriy asarlar matnida aksiologik birliklar talqini // Ilm sarchashmalari (Urganch davlat universitetining ilmiy-metodik jurnali). – Urganch, 2021. – № 6. – Б.138-141 (10.00.00. №3).
4. Худайкулова Ш. Ҳаёт ва ўлим концептининг метафорик-аксиологик талқини // ЎзМУ хабарлари, 2022. – Б. 290-292 (10.00.00. №15).
5. Xudayqulova Sh. Axiolinguistic analysis on the basis of the text of the work of Utkir Hashimov // Galaxy international interdisciplinary research journal (giirj), SJIF Impact Factor 7.472, ISSN (E): 2347-6915 Vol. 9, Issue 11, Nov. (2021). – P. 29-33
6. Xudayqulova Sh. “Nation-wide characteristics of axiological lexicon” // European Scholar Journal (ESJ) Journal Impact Factor 7.235, Google scholar, ISSN (E): 2347-6915 Vol. 9, Issue 11, Nov. (2021). – P. 21-23.
7. Xudayqulova Sh. Axiology in Current Linguistic Research // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities ISSN: 2249-7315 Vol. 12, Issue 05, May 2022 SJIF 2022 = 8.625 A peer reviewed journal. – P. 91-95.
8. Xudayqulova Sh. O‘zbek tili aksiologik leksikaning maqollarda aks etishi / “Замонавий филология тараққиётида инновацияларнинг роли” мавзусидаги Халқаро конференция, 2019. – Б. 314-316.
9. Khudaykulova Sh. Analysis of some national-ethical phraseological axiologems in the uzbek language / International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science Hosted Online from Vienna, Austria on October 20th, 2022. – P. 99-102. Халқаро конференция – www.conferencepublication.com.
10. Xudayqulova Sh. Aksiologik leksikaning umummilliy xarakteri / O‘zbekiston Milliy universitetida professor Yormat Tojiyev tavalludining 80 yilligiga bag‘ishlangan “Filologik ta’limni takomillashtirish muammolari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani, 2020.– В. 98-101.
11. Худайкулова Ш. Аксиология ва ҳозирги лингвистик тадқиқотларнинг ўзаро боғлиқ жиҳатлари / Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida “Tilshunoslikning dolzarb masalalari” mavzusida o‘tkazilgan Respublika ilmiy-nazariy anjuman to‘plami, 2022. – В. 100-103.

II бўлим

12. Xudaykulova Sh. O‘zbek maqollaridagi aksiologik leksikaning milliy-madaniy xususiyatlari / O‘zbek tilshunosligi: taraqqiyoti va istiqbollari” mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy anjumani. – Toshkent, “Mumtoz so‘z”, 2016. – В. 296-299.

13. Xudaykulova Sh. Tilshunoslikda aksilogiya, qadriyat va aksiologik baho tushunchalari / “Лингвист” илмий мақолалар тўплами VII, 2016. – Б.125-127.
14. Xudayqulova Sh. O‘zbek tilidagi ba’zi aksiologik frazeologizmlarning qiyosiy tahlili / Lisoniy meros va til taraqqiyoti” Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 2019. – Б.129-132.

Автореферат “Олтин битиклар” журнали таҳририятида таҳирдан
ўтказилган.

Адади 100 нусха. Ҳажми 3 б/т. Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шахри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.